

EL PAPER DE LA DONA DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA A TRAVÉS DELS CARTELLS REPUBLICANS

Mireia Coma Torné

Tutor: Josep Clara Resplandís

Grau en Història

Universitat de Girona: Facultat de Lletres

1 de Juny del 2017

“La historia la cuentan siempre los vencedores y las mujeres hemos sido las vencidas en todas las guerras, no solo de las bélicas [...] Es urgente contar la historia de nuevo tal y como ha transcurrido. Dando a las mujeres la verdadera dimensión que merecen, sacándolas del silencio que las niega en los libros de historia y dándoles el protagonismo real que han tenido, limpiando a los personajes femeninos del destino o bien ejemplarizante de reinas o santas o bien de contramodelo para que el resto de mujeres aprendamos lo que no debemos hacer”¹.

---

¹ VV.AA. (2003). *La otra historia (Mujeres hablando de mujeres)*. Gijón: Tertulia Feminista Les Comadres.

ÍNDEX

1. Estat de la qüestió	Pàg. 4
2. El cartellisme durant la Guerra Civil	Pàg. 8
3. La representació de la dona en els cartells republicans	Pàg. 14
3.1. La dona al front	Pàg. 15
3.2. La dona a la rereguarda	Pàg. 27
3.2.1. La dona treballadora	Pàg. 30
3.2.2. La dona en l'assistència sanitària	Pàg. 43
3.2.3. La dona en l'assistència social	Pàg. 48
3.2.4. La dona com a víctima del feixisme	Pàg. 58
3.2.5. La dona com a portadora de malalties venèries	Pàg. 60
4. Conclusions	Pàg. 71
5. Bibliografia	Pàg. 76

1. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Al llarg de la història la figura de la dona ha estat oblidada per la Història fins al punt que podríem parlar d'una invisibilitat històrica. Des dels seus inicis ens ha deixat un registre parcial de la història de la humanitat pel fet que el passat de la meitat d'aquesta s'hagi vist omès.

A partir del naixement de l'escriptura sorgí la possibilitat de protegir tot tipus de documentació. Ara bé, cal tenir en compte que les persones encarregades de dur a terme tal activitat eren del sexe masculí, la qual cosa significava l'exclusió de la figura femenina i la impossibilitat que les seves proeses transcendissin. Així doncs, *«los estudios históricos, hasta un pasado muy reciente, han visto a las mujeres al margen de la formación de la civilización y las han considerado innecesarias en aquellas ocupaciones definidas como de importancia histórica»*².

La historiografia tradicional havia exclòs la veu femenina de la història universal aparentment representativa del conjunt de la humanitat. Si en una societat de classes, la història ha estat la de les classes dominants, en una societat patriarcal dominada per l'home, la història ha estat la història dels homes. No fou fins a la dècada dels anys seixanta que nasqué la Història de les dones. Gisela Bock argumenta que *«la experiencia de las mujeres y la experiencia femenina tienen una historia que, aunque no es independiente de la de los hombres, es, sin embargo, una historia propia: de las mujeres como mujeres»*³. A partir d'aquest moment, doncs, es pretengué recuperar el seu paper en l'esdevenir històric no solament com a objecte d'investigació sinó també com agent de canvi històric⁴. Com bé apunta Mary Nash *«la pregunta más sugerente es interrogarnos sobre las causas de la resistencia y lentitud en el reconocimiento de las mujeres y otros colectivos como sujetos históricos»*⁵.

Amb la renovació de la ciència històrica en la segona fase de l'Escola dels Annales *«se podría pensar que el afán de realizar una historia interdisciplinaria hubiera llevado a los historiadores a abarcar a la mujer dentro de su concepción de “Historia Total”»*⁶. Tanmateix, la dona com a agent de canvi històric continuà essent marginada en els seus estudis. Foren les darreres tendències per part de la Historiografia les que comportaren un canvi substancial a l'Escola dels Annals amb l'aparició de

---

² LERNER, G. (1990). *La creación del patriarcado*. Barcelona: Crítica, pàg. 20.

³ BOCK, G. (1991). “La historia de las mujeres y la historia de género: Aspectos de un debate internacional”. *Historia social*, 9, pàg. 57.

⁴ BENGOCHEA JOVE, M. C. (1998). “La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua: Historiografía actual”. *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia antigua*, pàg. 243.

⁵ NASH, M. (2002). “Los sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos”. En CRUZ, M. I SAZ, I. *El siglo XX. Historiografía e Historia*. Valencia: Universidad de Valencia, pàg. 86.

⁶ BOCK, G., *op. cit.*, 1991, pàg. 56.

la microhistòria, la història oral i de les mentalitats, la Història del gènere⁷, del treball, de la família... El nou concepte, gènere, permeté desenvolupar un nou camp d'estudi en el qual la historiografia defensava «*la idea de que la mujer, en su desarrollo histórico, ha creado una cultura específica propia, una cultura femenina. Este concepto haría referencia a lo que ha sido la vida de las mujeres, a su trabajo cotidiano, sus costumbres, sus comportamientos, su sistema de valores, etc. A todo aquello que forma parte de la vida de las mujeres, que fundamentalmente han desarrollado su actividad económica y su papel social en condiciones y ámbitos distintos de los que transcurre la vida de los varones*»⁸. El sorgiment d'aquest nou enfocament disciplinari expressa la relació entre els dos sexes per la qual cosa no hi ha història de les dones sense la història dels homes, ambdós són complementaris en el devenir històric. Natalie Davis suggeria que : «*Me parece que deberíamos interesarnos tanto en la historia de las mujeres como de los hombres, que no deberíamos trabajar solamente sobre el sexo oprimido, del mismo modo que un historiador de las clases sociales no puede centrarse por entero en los campesinos. Nuestro propósito es comprender el significado de los sexos, de los grupos de género, en el pasado histórico. Nuestro propósito es descubrir el alcance de los roles sexuales y del simbolismo sexual en las diferentes sociedades y periodos, para encontrar qué significado tuvieron y cómo funcionaron para mantener el orden social o para promover su cambio*»⁹.

Cal apuntar, doncs, que la història de la dona constitueix, sense cap mena de dubte, un dels àmbits d'anàlisi del nostre passat que més ha contribuït, en els darrers decennis, a una profunda renovació de la historiografia contemporània europea. Si volem rescatar les memòries femenines silenciades per reincorporar-les al nostre patrimoni col·lectiu, cal entrar-les per la porta gran; cal, en definitiva, *feminitzar* la història, que és, sens dubte, una de les millors maneres de democratitzar-la¹⁰.

La Guerra Civil espanyola (1936 – 1939) segueix essent un dels temes de la Història contemporània que més interès ha suscitat en el si de la societat tant dins com fora de les nostres fronteres. Conseqüentment, ha sigut objecte de nombrosos estudis fins al punt de

---

⁷BENGOOCHEA JOVE, M. C., *op. cit.*, 1998, pàg. 248; estipula que «*En España la historia de género, al considerar como objeto y sujeto de estudio a la mujer y tratar de romper con la historia tradicional, ha supuesto un cierto revulsivo, ha sido tildada de historia politizada, subversiva e ideologizada, y ha tardado en ser aceptada por la Academia*». D'igual manera, Antoni Furió en concloué que la irrupció d'aquesta nova categoria –gènere– representà «*una de las más fecundas y subversivas contribuciones de la historia de las mujeres y uno de los ataques más serios a la ingenuidad de la historiografía tradicional*» en FUSTER, F. (2009). «La historia de las mujeres en la historiografía española: propuestas metodológicas desde la historia medieval». *Edad Media, Rev. Hist.*, 10, pàg. 4

⁸MORANT, I. (1984). «La mujer en la historia». *Debats*, VII, pàg. 58.

⁹SCOTT, J. W. (1990). «El género: una categoría útil para el análisis histórico». *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, pàg. 24.

¹⁰GINARD, D. (2011). *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Palma: Documenta Balears, pàg. 10.

«convertirse en el acontecimiento de la Historia Contemporánea española al que se ha dedicado mayor nómina de publicaciones. [...] Cualquiera que no esté debidamente informado sobre el particular puede pensar que sobre la guerra: “Ya está todo dicho”, y, tal vez, hasta exhaustivamente repetido»¹¹. Tanmateix, aquest esdeveniment ha tendit a donar poca importància al paper que hi tingueren les dones¹². Bé és cert que en els darrers temps s’hi ha parat més atenció sobretot arran dels treballs pioners de Mary Nash a finals dels setanta i inicis dels vuitanta amb l’obra *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil* o el volum col·lectiu *Las mujeres y la Guerra Civil española* però –encara– no la suficient. Ens adonem, doncs, com a hores d’ara hi ha un escàs interès, per part de la historiografia, a aprofundir en el paper que jugaren les dones en el desenvolupament de la Guerra Civil¹³.

S’ha d’assenyalar que l’establiment de la Segona República (1931-1936) comportà un gran progrés per les dones, obrint les portes a un debat historiogràfic sobre el seu paper social, econòmic i polític. La inèrcia d’una cultura patriarcal, fortament influïda pel tradicionalisme catòlic, n’havia limitat els espais d’expressió i desenvolupament individual i col·lectiu¹⁴. En aquests termes, la dona havia tingut un paper passiu en la societat i es definia des de l’arquetip d’àngel de la llar, esposa i mare prolífica, depenent de l’home. D’aquesta manera, l’adveniment de la República significà un avenç entorn la seva figura ja que deixà d’estar relegada a l’àmbit de l’esfera privada per poder participar en l’àmbit públic¹⁵. Així doncs, amb la proclamació de la República i els canvis legislatius duts a terme per les polítiques reformistes com l’obtenció del dret a vot i els càrrecs públics¹⁶, es reconegueren drets entorn la família i el matrimoni –com, per exemple, el matrimoni civil i l’establiment del divorci– així com la regulació del treball femení. Aquesta liberalització que s’anà gestant en aquest període es veié en perill en esclatar la Guerra

---

¹¹ CHAVES, J. (2000). “La historiografía reciente sobre la Guerra Civil de 1936-1939 en los umbrales del nuevo milenio”. *Anales de Historia Contemporánea*, 16, pàg. 410.

¹² PAGÈS, Pelai (1987). *La Guerra Civil española a Catalunya (1936-1939)*. Sant Cugat del Vallès: Llibres de la Frontera, pàg. 12; reflexiona vers el fet que les obres que han primat han estat les que tracten sobre l’estudi dels esdeveniments militars i polítics. Així doncs, l’hegemonia d’obres sobre el desenvolupament militar o sobre l’evolució general a cadascun dels dos bàndols ha estat aclaparadora. En els darrers temps han proliferat treballs monogràfics que s’han centrat en l’estudi de la Guerra Civil a diverses poblacions i comarques catalanes.

¹³MARTÍNEZ, A. (2014). “Mujeres y Guerra Civil: un balance historiográfico”. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 32, pàg. 334.

¹⁴ MORENO, V. (s.d.). “El llarg camí cap a la igualtat de la dona: el segle XX com a segle de les dones”. *Sàpiens*. Recuperat de <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/12/05/el-llarg-cami-cap-a-la-igualtat-de-la-dona-el-segle-xx-com-a-segle-de-les-dones/>

¹⁵ Tanmateix, el franquisme eclipsà, novament, totes les noves mesures emancipadores que aconseguiren tornant a instaurar un règim patriarcal on la figura de la dona tornaria a ésser la de perfecte àngel de la llar.

¹⁶ Algunes de les líders més mitificades de la Segona República foren Clara Campoamor, Victòria Kent, Margarita Nelken, Dolores Ibárruri i Federica Montseny.

Civil espanyola. Per això, les dones lluitaren no solament per guanyar el conflicte sinó també per no retornar a la situació anterior a la proclamació de la Segona República.

En conseqüència, l'argument alternatiu en aquest treball és observar el paper que aquestes dugueren a terme durant la Guerra Civil espanyola a través dels cartells de propaganda republicans. Així doncs, es tractaria de reescriure, en certa manera, el transcurs de la guerra des de la posició de les dones visualitzant-les a través del cartellisme. Cal remarcar que si bé durant la Guerra Civil espanyola el cartellisme fou una arma política de gran magnitud, foren els republicans els que més explotaren aquest mitjà. Els pocs cartells nacionals que existeixen es caracteritzen per l'absència de la dona, fet il·lustratiu del paper que tindria en el règim franquista¹⁷. D'antuvi, comentar que si bé els treballs vers la dona en el conjunt d'estudi de la Guerra Civil espanyola ja són escassos, aquesta invisibilitat augmenta en referir-nos a les dones del bàndol nacional on els estudis són pràcticament inexistents¹⁸. La historiografia de les dones explica que les feixistes no hagin estat un tema prioritari en tant que, per una banda, no despertaren l'empatia necessària per comprendre-les com a subjectes històrics com sí ho fan les republicanes, socialistes i anarquistes compromeses amb la República. Per altra banda, com apunta Ángela Cenarro, per a les historiadores feministes l'agenda de les feixistes no entroncava amb les prioritats del feminisme i, per tant, estudiar-les era fins a cert punt secundari perquè molt poc aportaven quan s'havia de reconstruir aquesta genealogia de dones que havien contribuït a fer avançar els drets i les llibertats de les espanyoles¹⁹.

---

¹⁷ La postguerra va suposar per a la dona un gran retrocés per a la seva formació i posterior independència, destruint tota esperança d'emancipació i igualtat jurídica en un futur pròxim.

¹⁸ Remarcar la dificultat de trobar cartells i comentaris sobre l'art nacional ja que els llibres sobre el cartellisme es centren en els del bàndol republicà per la seva major producció i innovació en termes d'avantguarda, llenguatge propi i originalitat artística. Tanmateix, les oportunitats d'editar cartells en aquest context foren mínimes, tant per l'escassetat d'artistes reconeguts com per les poques possibilitats tècniques del sistema. Cal recordar que tots els grans tallers d'arts gràfiques eren a Barcelona, Madrid i València, ciutats que es trobaven al bàndol republicà.

¹⁹ CENARRO, Ángela (2011). *Dona i Falange*. En David Ginard, *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Palma: Documenta Balear, pàg. 95.

2. EL CARTELLISME DURANT LA GUERRA CIVIL

José Martínez de Sousa defineix el terme cartell en el seu Diccionario de Bibliología y Ciencias afines com «*Papel, pieza de tela o cualquier otro material con textos o figuras, colocado en lugar visible, que sirve de anuncio, aviso, publicidad*»²⁰. Tal definició es troba pròxima a la del Diccionario de la Real Academia Española —«*Lámina en que hay inscripciones o figuras y que se exhibe con fines informativos o publicitarios*»²¹—, la de Julio Casares del Diccionario ideológico de la lengua española —«*Papel que se fija en un paraje público para hacer saber una cosa*»²²—, o bé, la que ens ofereix l'Institut d'Estudis Catalans «*full manuscrit o imprès col·locat en un lloc visible per a fer avinent alguna cosa al públic o amb fins publicitaris*»²³. Aquestes definicions ens mostren l'escàs desenvolupament de les investigacions biblioteconòmiques vers els cartells.

Com bé apunta Inmaculada Julián «*el cartel cumple, por sus características específicas, por ser “un grito en la pared”, una función eminentemente social, ya que va dirigido pese a su carácter artístico no sólo a un público visitante de museos y galerías, sino también a un público que pasea por la calle y que continuamente recibe su comunicación*»²⁴. Els cartells foren un mitjà que adquirí un paper preponderant per comunicar a la població certes qüestions en un moment en què aquesta era, majoritàriament, analfabeta. D'aquesta manera, els cartells ajudaren a difondre la informació que es volia d'una manera simple i entenedora per tota la població. Així doncs, esdevingueren una arma al servei d'una situació revolucionària contribuint juntament amb el poble a la transformació del sistema. Aquests havien de reflectir les necessitats i crueltats de la guerra, havien d'entusiasmar les masses i fer-les conscients dels seus deures i obligacions tant en el front com en la rereguarda. El cartell entès com autèntic narrador d'un fets històrics, com a testimoni d'un temps, d'un país²⁵.

«Va ser tan alt el grau d'ideologització que va viure el nostre país aquells anys que els dibuixants publicitaris, els il·lustradors, els decoradors, els pintors, es van transformar en soldats d'un exèrcit de paper que va exercir una influència decisiva en l'opinió pública del moment, quan la ràdio i el cinema —i no cal dir la televisió— encara no

---

²⁰ MARTÍNEZ DE SOUSA, J. (2004). *Diccionario de la bibliología y ciencia afines*. Gijón: Trea, pàg. 112.

²¹Real Academia Española (2014). *Diccionario de la lengua española* (24^a ed.). Consultat a <http://dle.rae.es/?w=diccionario>

²² ALVAR EZQUERRA, M. (1995). *Diccionario ideológico de la lengua española*. Barcelona: Bibliograf, pàg. 969.

²³ Institut d'Estudis Catalans (2007). *Diccionari de la llengua catalana* (2^a ed.). Consultat a <http://dlc.iec.cat/results.asp>

²⁴ JULIÁN, I.(1993). *El cartel republicano en la Guerra Civil española*. Madrid: Ministerio de Cultura, pàg. 17.

²⁵ CARULLA, J. i CARULLA, A. (1996). *La Guerra Civil en 2000 cartells: República, Guerra Civil, Postguerra*, v. I. Barcelona: Postermil, pàg. 11; apunten que alguns historiadors tenen el prejudici de considerar com a font secundària la informació que facilita la propaganda política. Tanmateix creuen que ha d'ésser considerat com una font primària.

eren hegemònics»²⁶. Així doncs, com deia Julián Zugazagoitia en *El Socialista*, a la tardor del 1936, el Govern necessita exèrcits de soldats: «*Soldados de carne y hueso, soldados de papel y tinta*». És indispensable assenyalar que no podem copsar allò que un cartell ens vol transmetre sense tenir coneixement de la conjuntura econòmica o política del moment en què es concebé. Tot això evidencia fins a quin punt les organitzacions republicanes varen comprendre com d'important era el cartell. A més del Sindicat de Dibuixants Professionals²⁷ vinculat a la UGT, van aparèixer altres associacions, com el Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors de Catalunya, també relacionat amb la UGT, o la Cèl·lula de Dibuixants, del Partit Socialista Unificat, i el Sindicat únic de Professions Liberals, adscrit a la CNT, entre altres²⁸. Els primers cartells que aparegueren al carrer foren una iniciativa personal dels components del SDP i no un pla de propaganda concebut pels partits com passà més tard. Fontserè esmenta que «*con la colaboración de los artistas que espontáneamente se nos fueron uniendo, organizamos un taller colectivo que dio impulso a aquella explosión cartelista que ahora es historia y que nunca pensábamos que tendría tanta proyección*»²⁹.

La Generalitat de Catalunya creà el Comissariat de Propaganda³⁰, organisme que més cartells produí durant la Guerra Civil, dirigit per Jaume Miravittles. Pretenia crear aquest servei perquè possiblement «*els franquistes, estimulats per italians i alemanys, crearan òrgans propagandístics i el mateix intentaran els soviètics amb els partits comunistes d'Espanya; per tant, és necessari, en aquestes condicions, que Catalunya disposi d'un organisme propi en aquella nova branca de l'acció política*»³¹. Així doncs, evidenciava la necessitat de crear un departament que tingués per finalitat divulgar les tasques del govern i de la causa republicana així com la realitat cultural identitària.

---

²⁶ GIRALT-MIRACLE, D. (2006). Els cartells del Comissariat: cultura informativa i modernitat. En PASCUET, R. I PUJOL, E., *La Revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1936–1939*, Barcelona: Viena, pàg. 108.

²⁷ El Sindicat de Dibuixants Professionals, que es creà el 1936, estava format per artistes plàstics així com per un reduït grup de ninotaires i dibuixants de publicitat. Es tractava d'una entitat sense vinculació a cap partit polític, i tot i així no va sobreviure al franquisme.

²⁸ GIRALT-MIRACLE, D., *op. cit.*, 2006, pàg. 108.

²⁹ FONTSERÈ, C. (1986). Los carteles de la guerra civil. En *Cataluña en la Guerra Civil española*. Barcelona: La Vanguardia, pàg. 299.

³⁰ Organisme depenent de la presidència de la Generalitat, dedicat a la propaganda política, creat per un decret governamental el 3 d'octubre del 1936 i publicat l'endemà passat al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya. Amb l'entrada de les tropes franquistes va arribar la fi del Comissariat de Propaganda. Ridruejo com a cap del Servicio Nacional de Propaganda del règim franquista intentà esborrar qualsevol mena de record del Comissariat de Propaganda. «*Nuestra Propaganda Nacional ha sustituido a la infamante frentepopulachera*», afirmava a propòsit de la reutilització del quiosc que el Comissariat tenia a la Rambla. Anys més tard, però, Ridruejo reconeixeria que la propaganda republicana havia estat superior en tots els sentits a la franquista.

³¹ BOQUERA, E. (2006). Propaganda: la guerra que el Comissariat va guanyar. En PASCUET, R. I PUJOL, E. (ed.), *La Revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1936–1939*, Barcelona: Viena, pàg. 124.

Fins fa relativament poc els cartells no havien sigut objecte d'estudi ja que estigueren ocults durant un llarg període que coincideix amb el règim franquista. Aquests no afloren a la llum pública fins a l'exposició "*España: vanguardia artística y realidad social: 1936-1976*" que tingué lloc a Venècia en el marc de la *Biennale*. En aquesta es féu un recorregut per l'art antifranquista dels quaranta anys que durà el franquisme amb una voluntat de recuperació històrica-artística. A partir d'aquest moment, doncs, se'n féu ressò i aparegueren llibres que faciliten la recopilació i estudi dels cartells de la Guerra Civil espanyola³². L'estudi del cartellisme de guerra aporta una valoració iconogràfica de conjunt del procés polític que tingué lloc en un moment determinat.

El cartellisme durant la Guerra Civil espanyola adquirí una gran dimensió en convertir-se en un dels principals mitjans propagandístics del moment. Com bé digué Agustí Bartra³³: «*Avui dia les parets no tenen solament oïdes com diu el tòpic, sinó que han après a enraonar, a cridar. Fixats sobre els vells murs als quals el temps i els elements han donat una decrepitud solemne feta de passat i d'honrosa decadència o bé damunt les parets dels barris moderns que semblen tenir encara una tivantor d'inmaduresa; arreu per on passeu, els cartells exalten els imperatius actuals i són ralles que tracen en les ànimes els solcs ardents que arplegaran les llavors dels pròdigs sembradors de llum de vida nova*»³⁴. Fou, en general, un cartellisme que Fontserè denomina «*d'apassionament heroic*» i clarament inspirat en els cartells de la Primera Guerra Mundial i en els de la Revolució Russa del 1917»³⁵. Fou molt important l'aportació revolucionària dels "ninotaires", «*que abundaron las raíces de su arte en los viejos grabados satíricos populares, muchos de ellos de carácter anticlerical*»³⁶. Helios Gómez –fundador del SDP– «*favoreció en la "escuela catalana" la tendencia antiexpresionista recogiendo en sus carteles la herencia del cartel soviético y alemán en sus líneas cubofuturistas*»³⁷. Cal precisar que amb la Primera Guerra Mundial nasqué un fenomen que fins al moment no havia estat protagonista en cap conflicte bèl·lic: l'ús massiu de propaganda. I, evidentment, l'ús del cartell entès com a instrument de propaganda política. Jaume Miravittles exposa que «*el "cartel*

---

³² Entre altres: *Carteles de la República y de la Guerra Civil* de Jaume Miravittles, Josep Termes i Carles Fontserè (1979); *The Palette and the flame* de John Tisa (New York, International, 1979); *El cartel republicano en la guerra civil* de Carmen Grimau (1979); *La Guerra Civil en 2000 carteles*, editat el 1996 per Jordi Carulla a Postermil (n'hi ha una edició catalana del 1997); el catàleg de la Col·lecció Fornas (Parlament de Catalunya, 2006); el catàleg de l'exposició «*República! Cartells i cartellistes, 1931-1939*» (Museu d'Història de Catalunya – Viena Edicions, 2006), o els pioners *Carteles de la República y de la Guerra Civil* (Centre d'Estudis d'Història Contemporània – Editorial La Gaya Ciencia, 1978) i *El cartel republicano en la Guerra Civil española*, tesi doctoral d'Imma Julián (1993).

³³ Agustí Bartra fou un poeta, narrador i dramaturg català. El febrer del 1938 va marxar al front d'Aragó. Després de la derrota de la República, Bartra va passar a França, on va ser internat als camps de concentració d'Argelers, Sant Cebrià i Agde.

³⁴ JULIÁN, I., *op. cit.*, 1993, pàg. 113.

³⁵ GIRALT-MIRACLE, D., *op. cit.*, 2006, pàg. 108.

³⁶ FONTSERÈ, C., *op. cit.*, 1986, pàg. 298.

³⁷ GRIMAU, C. (1979). *El cartel republicano en la Guerra Civil*. Madrid: Càtedra, pàg. 54.

de guerra” jugó un papel muy importante en la guerra 1914-18 porque era el único medio de movilización de masas de que se disponía entonces»³⁸. A més, la majoria de la població era analfabeta i, per tant, la imatge adquirí un gran poder de comunicació. Aquest venia demostrant des de finals del segle XIX la seva eficàcia comunicativa en el terreny comercial de manera que arran d'aquests dos conflictes anteriorment mencionats nasqué el cartell polític amb la necessitat de mobilitzar i manipular les masses. Carles Fontserè deia que «es imposible entender un cartel sin tomar en cuenta la situación económica, política o las luchas del momento en el cual se concibió».

Quan esclatà la Guerra Civil espanyola, els dos bàndols que es crearen no solament es varen enfrontar des d'un punt de vista bèl·lic sinó que també ho feren des d'un punt de vista ideològic³⁹. En aquest punt els cartells adquiriren un paper protagonista en convertir-se en un instrument indispensable per a la difusió propagandística tant d'un bàndol com de l'altre⁴⁰. D'aquesta manera, cada un d'ells difonia en la seva propaganda els valors que eren representats per una simbologia pròpia. «Comprender el cartel político de la guerra civil es saber leer en él el proceso de elaboración de sus signos referenciales, iconográficos y verbales y, también y a la vez, saber insertar esa lectura en las estructuras económicas, sociales, políticas en que surge y se expresa, como agente de incitación política, en el terreno de la representación»⁴¹. Mencionar que «el uso del cartel como arma política fue infinitamente más utilizado en la “zona republicana” que en la “zona nacional”»⁴², fet que queda reflectit en la diferència numèrica que Jordi i Arnau Carulla esmenten a l'obra *La Guerra Civil en 2000 cartells: 1852 cartells afins a la República* front els 575 del bàndol nacional.

Juan Antonio González Martín argumenta que «el hecho de que la mayor parte de artistas e intelectuales defendieran la República, permitió que, durante la guerra civil, se alcanzara, en la zona gubernamental, una situación privilegiada cultural y artística, basada en una perfecta sincronización entre producción cultural y necesidades sociales»⁴³. La nova evolució de la vida social enderroca el concepte passat de l'art i de la cultura. En aquests moments revolucionaris l'artista i, amb ell, la seva producció s'adheria a la

---

³⁸ MIRAVITLLES, J, TERMES, J. I FONTSERÈ, C. (1978). *Carteles de la República y de la Guerra Civil*. Barcelona: La Gaya ciencia, pàg. 8.

³⁹ El conflicte espanyol va tenir tant ressò en l'aspecte bèl·lic com en l'ideològic i, per tant, no es podrà escriure la història definitiva si no es té en compte la guerra civil de la tinta.

⁴⁰ En la següent obra CARULLA, J. i CARULLA, A, *op. cit.*, 1996, v. I, pàg. 12; s'afirma que els cartells varen ser autèntics protagonistes, uns veritables soldats de paper que estigueren presents en tots els escenaris bèl·lics. L'eficàcia dels seus missatges va condicionar les reaccions de la població civil durant el conflicte i va contribuir a configurar la imatge heroica de la revolució espanyola.

⁴¹ GRIMAU, C., *op. cit.*, 1979, pàg. 12.

⁴² *Ibid.*, pàg. 10.

⁴³ GONZÁLEZ MARTÍN, J. A. (s.d.). El Cartel Político en España. Recuperat el 3 de maig del 2017 de <http://www.arte.sbhac.net/Carteles/CartelPolitico.htm>

nova societat i a la nova cultura per la qual lluitava. «*El arte debía ser revolucionario, y como tal debía cumplir una función social ya que la revolución no se expresa única y exclusivamente por la correcta expresión gráfica o literaria de un símbolo, sino que comporta la manifestación de unas categorías perfectamente definidas*»⁴⁴. D'aquesta manera cal assenyalar que els cartells contribuïren conjuntament amb el poble a transformar el sistema.

Alguns cartellistes destacables foren C. Arteché, R. Obiols, R. Tona, E. Cervigón, Carmona, Bardassano i la seva esposa Juana Francisca, entre altres. En darrera instància, convé assenyalar un dels cartellistes que més renom adquirí en la contesa en ésser un dels autors més prolífics i de major qualitat de la propaganda gràfica del període revolucionari i de la guerra fratricida, Carles Fontserè. Aquest es convertí en un artista plàstic polivalent, de gran relleu, si bé se'l recorda sobretot per la seva activitat com a cartellista al servei del bàndol republicà durant la Guerra Civil. Tot i que va pertànyer al Sindicat de Dibuixants Professionals, associat a la UGT, va fer cartells per a faccions diferents dins del camp republicà.

El 2016, se celebrà el centenari del seu naixement i coincidí amb la publicació d'un article del catedràtic d'Estudis Hispànics de la Universitat de Southampton, Henry Ettinghausen. Aquest féu una lectura crítica del segon volum de les memòries del mític cartellista: *Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial*. Henry Ettinghausen es limita a resseguir les afirmacions de Fontserè per afirmar el seu filonazisme i el rebuig cap als aliats. Mostra d'aquesta ideologia, segons Ettinghausen, és que Fontserè col·laborador de la revista "La Gerbe" és definit, per ell mateix, en el títol del capítol XVII com «*el setmanari de la col·laboració*». Molt significativa és la frase que adreça al seu amic J. Miravittles en el decurs d'un sopar a començaments de juny del 1940 amb l'exèrcit alemany a punt d'entrar a París «*Jo li dic que em quedo perquè ara arribaven els meus*»⁴⁵.

Per a H. Ettinghausen «*el que més hauria d'escandalitzar és, sens dubte, el fet que Fontserè hagués escrit i publicat aquestes memòries, no al final de la guerra, quan encara estava ficat dins del món de la col·laboració, sinó més de mig segle més tard, quan feia molt de temps que es trobava ben instal·lat a Catalunya, reconegut amb la Creu de Sant Jordi com el cartellista més cèlebre encara viu de la Catalunya en guerra contra el feixisme, i a part de deixar-se retratar com el mateix símbol de la justa demanda pel retorn dels Papers de Salamanca*»⁴⁶.

---

⁴⁴ JULIÁN, I., *op. cit.*, 1993, pàg. 88.

⁴⁵ FONTSERÈ, C. (1999). *Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona: Proa, pàg. 200.

⁴⁶ ETTINGHAUSEN, H. (2016). "Carles Fontserè. Un testimoni excessivament incòmode". *Núvol, el diàleg de cultura*. Recuperat a <http://www.nuvol.com/critica/carles-fontserè-i-la-segona-guerra-mundial-un-testimoni-excessivament-incòmode/>

Aquest defensa que «no es tractava d'una confessió, sinó de la proclamació de la seva col·laboració a París amb els nazis ocupants i de l'admiració que encara sentia, a la cloenda del segle XX, pel Tercer Reich hitlerià»⁴⁷.

Aquest article generà polèmica perquè representa l'esfondrament d'un mite. El professor Agustí Colomines intenta rebatre la tesi de H. Ettinghausen amb la següent afirmació: «Com pot ser que s'acusi de filonazi algú que és a l'exili per haver combatut, precisament, el feixisme? Per què Fontserè no es va quedar a l'Espanya franquista i no se'n va declarar adepte? Els franquistes catalans de Burgos l'haurien rebut amb entusiasme, sobretot perquè l'any 1931 ell era encara filocarlí. És absurd pretendre fer-nos creure que a Barcelona era antifeixista i a París filonazi. I és encara més absurd, sobretot perquè els que van tractar-lo sabem que no és cert, que el 1999 Fontserè hagués deixat de ser el que ell creia que era: "Sóc roig republicà, independentista català i humanista llibertari"»⁴⁸.

La polèmica, doncs, està servida.

---

⁴⁷ ETTINGHAUSEN, H. (2016). "Carles Fontserè. Un testimoni excessivament incòmode". *Núvol, el digital de cultura*. Recuperat a <http://www.nuvol.com/critica/carles-fontsere-i-la-segona-guerra-mundial-un-testimoni-excessivament-incomode/>

⁴⁸ COLOMINES, A. (2016). "Carles Fontserè no era cap filonazi". *Núvol, el digital de cultura*. Recuperat a <https://agusticolomines.cat/2016/08/20/carles-fontsere-no-era-cap-filonazi/>

3. LA REPRESENTACIÓ DE LA DONA EN ELS CARTELLS REPUBLICANS

El bàndol republicà va contribuir a generar una absoluta renovació iconogràfica de la imatge de la dona en l'etapa de la guerra civil espanyola a través dels seus cartells. A través d'aquests es visualitza un seguit de detalls de gran importància entorn la figura de la dona. Una dona que en esclatar la guerra es veié en la tessitura de prendre partit i participar activament en ella ocupant llocs que sempre havien estat reservats als homes. D'aquesta manera, s'anà desprenent de les tasques que li eren pròpies pel seu sexe. Inmaculada Julián menciona que les dones que figuren en els cartells de la Guerra Civil *«han de considerar-se com a esquemes dels sistemes de valors d'una societat determinada, i en aquest cas concret, la societat que es va mantenir fidel a la República en una situació de guerra, a la dècada dels trenta»*⁴⁹.

En el transcurs de la Guerra Civil tingueren preeminència dues representacions culturals de dones: la miliciana i la mare combatent. Com apunta Mary Nash, a l'Espanya republicana la guerra contra el feixisme i la dinàmica revolucionària formaren un context vital per a un canvi en la representació de les dones i en el debat entorn al seu rol a la societat⁵⁰.

Per analitzar els cartells més representatius del bàndol republicà vers la imatge de la dona utilitzaré la següent classificació temàtica constituent, doncs, dos grans blocs subdivisibles al seu torn:

- La dona al front
- La dona a la rereguarda:
  - La dona treballadora
  - La dona en l'assistència sanitària
  - La dona en l'assistència social
  - La dona com a víctima del feixisme
  - La dona com a portadora de malalties venèries

---

⁴⁹ JULIÁN, I., *op. cit.*, 1994, pàg. 137.

⁵⁰ NASH, M. (2011). Ciutadanes en guerra: les dones republicanes en la lluita antifeixista. En D. Ginard, *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Palma: Documenta Balear, pàg. 53.

3.1. LA DONA AL FRONT

En el context de crisi política i social dels primers mesos de 1936 van iniciar-se els preparatius d'un cop d'Estat contra la República per part de generals i caps de l'exèrcit organitzats en la Unión Militar Española, una organització clandestina que agrupava els militars reaccionaris. Així, els generals Franco, Goded i Mola van iniciar els preparatius definitius per posar fi al govern sorgit de les eleccions. El lideratge del cop havia de córrer a càrrec del General Sanjurjo, el qual ja havia protagonitzat, el 1932, un primer cop d'Estat contra la República.

Així doncs, el 17 de juliol es va iniciar la insurrecció militar que provocaria la guerra civil més cruenta de la història contemporània d'Espanya on una part de l'exèrcit espanyol es revoltava contra el govern de la República. La inoperància mostrada pel govern ràpidament va veure's superada per la ràpida i decisiva resposta de les organitzacions obreres i populars que, tant en el terreny militar com en els camps econòmic, polític i social, van tractar de donar respostes immediates a la situació que es donava arran de l'esclat de la Guerra Civil. Així, al territori que va mantenir-se fidel a la República, la insurrecció militar va provocar l'extensió d'un clima revolucionari.

La revolta militar a Barcelona havia fracassat⁵¹ i la major part de les unitats militars de la 4a Divisió Orgànica varen quedar desorganitzades, i les casernes ocupades; i l'exèrcit com a tal restà dissolt⁵². La possibilitat de recomposar-lo era pràcticament impossible, com a conseqüència de la repressió de la revolta i del decret governamental que havia llicenciat els soldats. Fou el Comitè Central de Milícies Antifeixistes⁵³ l'organisme encarregat de dirigir el nou ordre revolucionari. L'única possibilitat de combatre la revolta era recórrer a un exèrcit de voluntaris. La idea de constituir columnes militars formades per voluntaris —que havien de tenir entre 18 i

---

⁵¹ Tot i la manca de suports civils, els militars confiaven que la majoria de l'exèrcit participaria de la insurrecció i que la Guàrdia Civil els seguiria. Així, a Barcelona la insurrecció va esclatar el dia 19, però els rebels van ser aturats gràcies a l'acció de la població, amb partits i sindicats d'esquerres armats per la Generalitat, i per la intervenció de les forces d'ordre públic, que van mantenir-se fidels a la República. El fracàs de la revolta a Barcelona va propiciar que a la resta del Principat els militars sublevats acabessin rendint-se. La victòria va viure's com un gran triomf popular. El general Goded va ser arrestat i, posteriorment, jutjat i afusellat.

⁵² VILLARROYA, J. (2005). Les primeres columnes cap al front. Un exèrcit de voluntaris per aturar el feixisme. En Josep M. Solé Sabaté i Joan Villarroya, *Breu Història de la Guerra Civil a Catalunya* (p. 122 - 138). Barcelona: Edicions 62, pàg. 122.

⁵³ Organisme creat el 21 de juliol del 1936 per Lluís Companys després que aquest convoqués els dirigents de la CNT-FAI, arran de l'esclat de la revolució social, i els oferís la formació d'un comitè que agrupés les diferents forces polítiques i sindicals fidels a la República. Aquest òrgan si bé fou presidit pel president Companys estigué sota el control real de la CNT-FAI que actuà com un veritable govern, fins i tot per damunt de la pròpia Generalitat.

45 anys i estar avalats per un partit o sindicat— per portar a terme una ofensiva contra les capitals aragoneses i evitar així l'amenaça d'un atac feixista sorgí espontàniament del moviment popular català. Quan el Comitè de Milícies féu la crida per l'allistament voluntari a les milícies l'onada d'entusiasme popular fou inanerable, fins al punt que fou impossible l'allistament immediat de tots els qui es presentaven⁵⁴.

Transcorreguts uns mesos la població pren consciència que la guerra es pot allargar i que les milícies, en no tenir una formació militar, no poden fer front a l'Exèrcit sublevat, per la qual cosa fou necessària la militarització del poble. Vicenç Guarnier, un dels assessors militars del Comitè de Milícies, descriu aquesta situació de la següent manera: «*Als locals de les organitzacions o al mig del carrer es proporcionava a aquesta gent una instrucció improvisada per part d'algú que hagués estat oficial o classe de tropa a l'Exèrcit, consistent en algunes marxes i evolucions en ordre tancat i formats de tres en tres, a establir en guerrilla, a prendre malament la línia de mira de fusells i mosquetons i a carregar i descarregar l'arma, que molts veien per primera vegada. Les armes automàtiques i els morters eren servits generalment pels qui havien manejat o vist de prop aquestes màquines durant el servei militar. Amb rocs es practicava el llançament de granades de mà, sense que hom es fixés gaire que el pes de la pedra correspongués al de la granada autèntica. L'espectacle era capaç d'intimidat qualsevol militar professional, i vam haver de designar un bon nombre de companys nostres perquè, al capdavant d'aquestes columnes i al costat de llurs dirigents, anessin convertint-les de mica en mica en instruments militars com més eficaços millor*»⁵⁵.

Així doncs, als inicis de la Guerra Civil espanyola, al bàndol republicà s'allistaren tant homes com dones a causa de la necessitat immediata de combatents per fer front a l'alçament dels sublevats. D'aquesta manera, les dones trencaren amb les barreres que les mantenien allunyades de la vida política i social. El següent text de *Mujeres Libres*⁵⁶ ens mostra com es produí una inversió de rols: «*Las maestras pelaban patatas, las enfermeras fregaban los suelos, las chicas de servicio doméstico acudían en avalancha a las clases preparatorias que se improvisaban, las feministas cien por cien cuidaban a los niños y atendían hospitales, las modistas cogían el fusil; muchas corrían a ofrecerse con máquina y todo, para coser monos; otras hacían acopio de bocadillos y refrescos y esablecían el puesto en las barricadas para*

---

⁵⁴ PAGÈS, Pelai, *op. cit.*, 1987, pàg. 47.

⁵⁵ VILLARROYA, J., *op. cit.*, 2005, pàg. 130.

⁵⁶ *Mujeres Libres* es va concebre com un mitjà de captació de dones obreres pel moviment llibertari espanyol i, a la vegada, com a moviment de defensa de les dones anarquistes front als altres organismes femenins que sorgiren en la mateixa època i, particularment, arran de la guerra. Així doncs, *Mujeres Libres* tenia en el seu interior una doble consciència. Per una banda, una consciència social i política, que s'identificava amb els interessos de la classe obrera i, en segon terme una consciència feminista que reivindicava l'alliberació de la dona del seu estat d'opressió com a dona.

obsequiar a los pelotones de milicias que salían en camiones a reconquistar pueblos. [...] Esta fiebre de actividades tenía su honda explicación. Había sonado una palabra: ¡Revolución! Y la chica del servicio doméstico corría a liberarse de su ignorancia y la modista dejaba la tiranía de la aguja para realizar sus sueños de aventura. [...] También la mujer, dejando de lado la ancestral apatía que la lucha de clase y los fenómenos sociales, le habían causado siempre, sintió el aletear de la ilusión revolucionaria, en su alma eterna de “relegada”, de ser cubierto por el eterno polvo del olvido. No vaciló y decidida se lanzó a la calle a luchar al lado del obrero, compañero o no. Y ofreció su vida joven, pletórica de ilusiones juveniles, en las primeras jornadas de la lucha heroica, en que cada hombre era un héroe y cada mujer equivalía a un hombre»⁵⁷.

Les dones foren denominades *milicianes* –dones que s’allistaren voluntàriament a les milícies obreres–. «Una personificació bèlica que acabaria por convertirse en un nuevo símbolo de la revolución y en un icono de la resistencia»⁵⁸.

A l'estiu del 1936 la figura heroica de la miliciana armada es convertí ràpidament en el símbol de la mobilització del poble espanyol contra el feixisme.

La imatge representativa de la miliciana era la d'una noia jove, independent, lluitadora, enèrgica, vinculada a l'esfera política i fidel a uns ideals⁵⁹. Aquesta combatia per defensar els drets polítics i socials que havia aconseguit amb la Segona República, tot demostrant la seva oposició i rebuig vers el feixisme. Com bé descriu María Gómez Escarda «lo que se pretendía conseguir era la ruptura frente al orden establecido, en el que la mujer estaba subordinada al poder patriarcal y conseguir el derecho a la igualdad de condición»⁶⁰. Tot i que foren acceptades per participar en la lluita armada no es pot afirmar que hi hagués un sentiment adquirit vers l'equitat de sexe ni molt menys.

El cos simbòlic transgressor de la miliciana vestida amb una granota blava fou central en les noves estratègies discursives i en el sistema de representació cultural de la revolució i la lluita antifeixista⁶¹. El fet de vestir d'aquesta manera les equiparava, en certa manera, als milicians minimitzant les diferències sexuals⁶². La dona que agafava les armes per lluitar contra el feixisme, la miliciana, era considerada i glorificada com una autèntica heroïna. Convé assenyalar algunes

---

⁵⁷ NASH, M. (1975). *“Mujeres Libres”: España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets, pàg. 91.

⁵⁸ GÓMEZ MARTÍN, M. (2010). “La representación de la figura materna como alegoría de la nación durante la Segunda República y la Guerra Civil española”. *Debates sobre la maternidad desde una perspectiva histórica (siglos XVI-XX)*. Barcelona : Icaria, p. 375.

⁵⁹ Tal i com exposa NASH, M. (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, pàg. 88: «Heroísmo, valor y fuerza formaban parte de la leyenda de la mujer soldado levantada en armas contra el fascismo».

⁶⁰ GÓMEZ ESCARDA, M. (2008). “La mujer en la propaganda política republicana de la guerra civil española”. *Barataria*, núm 9. Toledo: ACMS, pàg. 88 – 101.

⁶¹ *Ibid.*, pàg. 55.

⁶² NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 95.

d'aquestes dones que foren mitificades com un símbol de la lluita republicana: Lina Odena⁶³, Rosario *La Dinamitera*⁶⁴, Aida Lafuente⁶⁵, entre altres. Aquestes eren admirades per la seva entrega a la causa, pels seus ideals, per la seva força però, d'altra banda, les milicianes foren despreciades per alguns que consideraven que anaven al front «*para mantener relaciones con los soldados –contagiándoles enfermedades– y para buscar marido. Además desde la propaganda del bando nacional se difundió la idea de que muchas milicianas eran prostitutas que buscaban hacer negocio con los soldados [...]*»⁶⁶, qüestió de què es parlarà més endavant.

Les milicianes havien trencat amb els rols de gènere establerts: s'havien allistat a la guerra –una activitat pròpiament masculina on el gènere femení no hi tenia cabuda– i s'havien apoderat de la vestimenta també pròpia del gènere masculí. Així doncs, s'endinsaren en un territori dominat exclusivament pels homes. Tant és així que en nombroses ocasions els seus companys milicians no les consideraren com a iguals a causa, doncs, de la seva visió patriarcal de la societat de l'època i preferien en tot moment situar-les a la rereguarda. La historiografia ha tendit a ignorar el paper de les dones a la Guerra Civil i, probablement, en més mesura el paper de la dona que s'uní a la lluita armada ja que es considerava que els conceptes dona i lluita eren conceptes que s'excloïen mútuament⁶⁷.

Convé assenyalar que la utilització iconogràfica de la dona miliciana apareix en tres plans diferents en els cartells de propaganda política del bàndol republicà.

---

⁶³ Lina Odena es va convertir en un exemple de valentia front els seus enemics ja que en el front de Granada va preferir matar-se abans que entregar-se a l'enemic.

⁶⁴ Rosario Sánchez –miliciana espanyola que perdé una mà mentre ajudava a fabricar bombes i explosius– passà a formar part de la cultura popular a través d'un poema que li dedicà Miguel Hernández:

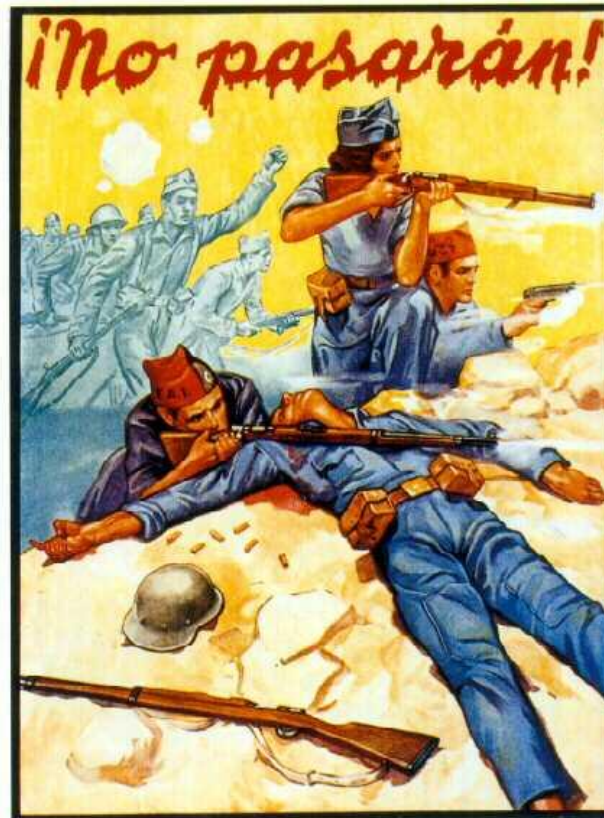
«Rosario, dinamitera,
sobre tu mano bonita
celaba la dinamita
sus atributos de fiera.
Nadie al mirarla creyera
que había en su corazón
una desesperación,
de cristales, de metralla
ansiosa de una batalla,
sedienta de una explosión».

⁶⁵ Fou una militant revolucionària lleonesa que va lliurar la heroicament la seva vida durant la Revolució d'Astúries del 1934. A les hagiografies de la revolució del 1934 ha estat rebatejada per alguns com la *Rosa Roja d'Astúries*.

⁶⁶ GÓMEZ ESCARDA, M., *op. cit.*, 2008, pàg. 89.

⁶⁷ ANDRÉS GRANEL, H. (2009). "Transgrediendo las fronteras del género. Milicianas en la Guerra Civil española". *Estudios de Mujeres*, núm. 5. Saragossa: Universitat de Saragossa, pp. 6 – 16.

Un primer és aquell en què la dona ocupa una posició d'igualtat vers l'home. Una dona lluitadora i revolucionària que, juntament amb altres soldats, combat el feixisme tot cridant el mític *¡No pasarán!*

ANÒNIM (1936). “*¡No pasarán!*”⁶⁸

El 19 de juliol es va produir el cop d'estat. Els colpistes no tenien prou força per sortir-ne vencedors i el Govern republicà no tenia suficients recursos per sufocar el cop. L'ordre del general Mola era que s'havia d'arribar a Madrid, la capital de la República, el més ràpid possible per tal que el cop fos efectiu.

---

⁶⁸ ANÒNIM (1936). “*¡No pasarán!*”. Recuperat de <http://www.arte.sbhac.net/Carteles/Cartelistas/Anonimos/Anonimos.htm>

Aquest mateix dia, la diputada del Partit Comunista d'Espanya Dolores Ibárruri⁷⁰ pronuncià un discurs front els micròfons del Ministeri de Governació de la República espanyola com a resposta a la sublevació militar emprant el mític “No pasarán”:

«¡Obreros! ¡Campesinos! ¡Antifascistas! ¡Españoles patriotas!... Frente a la sublevación militar fascista ¡todos en pie, a defender la República, a defender las libertades populares y las conquistas democráticas del pueblo!...

A través de las notas del gobierno y del Frente Popular, el pueblo conoce la gravedad del momento actual. En Marruecos y en Canarias luchan los trabajadores, unidos a las fuerzas leales a la República, contra los militares y fascistas sublevados.

Al grito de ¡el fascismo no pasará, no pasarán los verdugos de octubre!... los obreros y campesinos de distintas provincias de España se incorporan a la lucha contra los enemigos de la República alzados en armas. Los comunistas, los socialistas y anarquistas, los republicanos demócratas, los soldados y las fuerzas fieles a la República han infligido las primeras derrotas a los facciosos, que arrastran por el fango de la traición el honor militar de que tantas veces han alardeado.

Todo el país vibra de indignación ante esos desalmados que quieren hundir la España democrática y popular en un infierno de terror y de muerte.

Pero ¡NO PASARÁN!

España entera se dispone al combate. En Madrid el pueblo está en la calle, apoyando al gobierno y estimulándole con su decisión y espíritu de lucha para que llegue hasta el fin en el aplastamiento de los militares y fascistas sublevados.

¡Jóvenes, preparaos para la pelea!

PUYOL, Ramón. “¡No pasarán! El fascismo quiere conquistar Madrid, Madrid será la tumba del fascismo”⁶⁹

⁶⁹ PUYOL, Ramón (1936). “¡No pasarán! El fascismo quiere conquistar Madrid, Madrid será la tumba del fascismo”. Recuperat de

http://recursostic.educacion.es/kairos/web/enseanzas/bachillerato/espana/img/imagenes_comentadas/emergente_nopasaran.html

⁷⁰ Dolores Ibárruri era coneguda com “La Pasionaria”. Destacà com a dirigent política comunista en la Segona República Espanyola i en la Guerra Civil. Simbolitzava la lluita popular contra el feixisme i l'opressió.

¡Mujeres, heroicas mujeres del pueblo! ¡Acordaos del heroísmo de las mujeres asturianas en 1934; luchad también vosotras al lado de los hombres para defender la vida y la libertad de vuestros hijos, que el fascismo amenaza!

¡Soldados, hijos del pueblo! ¡Manteneos fieles al gobierno de la República, luchad al lado de los trabajadores, al lado de las fuerzas del Frente Popular, junto a vuestros padres, vuestros hermanos y compañeros! ¡Luchad por la España del 16 de febrero, luchad por la República, ayudadlos a triunfar!

¡Trabajadores de todas las tendencias! El gobierno pone en nuestras manos las armas para que salvemos a España y al pueblo del horror y de la vergüenza que significaría el triunfo de los sangrientos verdugos de octubre. ¡Que nadie vacile! Todos dispuestos para la acción. Cada obrero, cada antifascista debe considerarse un soldado en armas.

¡Pueblos de Cataluña, Vasconia y Galicia! ¡Españoles todos! A defender la República democrática, a consolidar la victoria lograda por el pueblo el 16 de febrero.

El Partido Comunista os llama a la lucha. Os llama especialmente a vosotros, obreros, campesinos, intelectuales, a ocupar un puesto en el combate para aplastar definitivamente a los enemigos de la República y de las libertades populares. ¡Viva el Frente Popular! ¡Viva la unión de todos los antifascistas! ¡Viva la República del pueblo! ¡Los fascistas no pasarán! ¡No pasarán!»

Un segon pla en què s'utilitza la dona miliciana és aquell en què s'empra la imatge de la dona heroïna, lluitadora, per fer una crida a l'allistament a les Milícies Populars i a lluitar contra el feixisme. Així doncs, la miliciana constituïa un símbol de la guerra i la revolució dirigit a un auditori masculí.

Com apunta Mary Nash «en los carteles de guerra predominaba la imagen beligerante de la mujer combatiente enfundada en su mono azul a la que daban más protagonismo que a las imágenes masculinas. Los carteles incitaban enérgicamente a los hombres a enrolarse en las milicias populares»⁷¹. Aquests cartells en què apareix la miliciana en primer pla, principalment, foren elaborats per tal de despertar el costat viril dels homes i provocar que un nombre considerable s'allistés a la lluita contra el feixisme. «La imagen estimulaba a las masas a movilizarse al tiempo que desafiaba la identidad cultural masculina e incitaba a los hombres a asumir sus deberes tradicionales como soldados»⁷².

El cartell de Cristòfor Arteché mostra clarament com la dona constitueix un element persuasiu per tal que els homes s'allistin al front. En aquest, la miliciana, vestida amb la granota dels combatents proletaris, usa l'índex de la mà dreta interpel·lant l'espectador i reclamant el seu esforç: «*Les milícies us necessiten!*»; a l'altra mà porta un màuser.

⁷¹ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 94.

⁷² *Ibid.*, pàg. 98.

D'aquesta manera el que pretén és que un nombre elevat d'homes s'allistin. Mary Nash considera que, en aquest cartell, s'utilitza una dona de cos sexy i seductor per tal de captar l'atenció del públic masculí. Creu que la miliciana té una major semblança a Marlene Dietrich – actriu i cantant alemanya– que a una obrera. En el rerefons del cartell Arteche representà una desfilada de milicians d'indumentària variada, amb tres banderes a considerar: la Senyera, la vermella i negra de la CNT-FAI i la vermella dels marxistes. Cal tenir en compte que la CNT – Confederació Nacional del Treball– fou el primer sindicat a acceptar les dones.

ARTECHEM, C. (1936). “*Les milicies us necessiten!*”⁷³

Aquest cartell ha estat comparat amb el d’Alfred Leete “*Your country needs you*”. El protagonista d’aquest cartell, Lord Kitchener⁷⁴, també fa ús del dit índex per tal de sol·licitar l’allistament dels seus compatriotes perquè participin activament a la Primera Guerra Mundial. També recorda el

⁷³ ARTECHE, C. (1936). “*Les milicies us necessiten!*”. Recuperat de <http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/BNE300/Exposicion/Seccion3/sub3/Obra54.html?origen=galeria>

⁷⁴ Kitchener va ser un militar britànic d'origen irlandès i procònsol que adquirí fama per les seves campanyes imperials i que, posteriorment jugà un paper principal als primers estadis de la Primera Guerra Mundial.

cartell on es pot veure l'oncle Sam⁷⁵ amb la mateixa posició on apareix acompanyat de l'eslògan següent: “*I want you for the US Army*”. El moment en què Montgomery elaborà aquest cartell el Govern dels EEUU necessitava augmentar el nombre de reclutats a les seves files per a la Primera Guerra Mundial. També hem de mencionar el cartell del 1915, un any després de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, en què apareix John Bull⁷⁶ amb el dit índex assenyalant els ciutadans britànics sota el lema: “*Who's absent? Is it you?*” i a darrere seu hi ha tota una filera de soldats. La finalitat d'aquest cartell era mobilitzar els britànics d'entrar a la guerra per lluitar contra els alemanys. També convé assenyalar el cartellista soviètic Dimitri Moor que el 1920 en féu una altra revisió amb una crida, novament, al reclutament de voluntaris per a l'Exèrcit Roig.

LEETE, A. (1914). “*Your country needs you*”⁷⁷

MONTGOMERY, J. (1917). “*I want you for U.S. ARMY*”⁷⁸

⁷⁵ És la personificació nacional dels Estats Units i, específicament, del govern nord-americà. Segons la tradició popular, l'origen del personatge es remunta a un grup de soldats aquarterats al nord de l'estat de Nova York durant la guerra anglo-nord-americana de 1812. En rebre un subministrament de carn amb les inicials US (United States), els soldats van fer un joc de paraules amb aquestes inicials i les del proveïdor de carn: 'U'nCLE 'S'am Wilson.

⁷⁶ John Bull és la personificació nacional del Regne Unit i, en particular, d'Anglaterra, especialment en l'humor gràfic polític.

⁷⁷ LEETE, A. (1914). “*Your country needs you*”. Recuperat de <http://www.bbc.com/news/magazine-28642846>

⁷⁸ MONTGOMERY, J. (1917). “*I want you for U.S. ARMY*”. Recuperat de <http://www.bbc.com/news/magazine-28642846>

ANÒNIM. 1915). “Who’s absent? Is it you?”⁷⁹

MOOR, D. (1920) “To the People of Caucasus”⁸⁰

I, finalment, un tercer tipus de cartell és aquell en què s'utilitza la imatge de la dona com a model a seguir.

Un exemple seria el cartell de R. Obiols on la miliciana es troba en un primer pla, bandera en mà, els homes en un segon pla seguint-la i, fins i tot, un d'ells es troba agenollat –senyal d'admiració– i la deixa passar. S'observa en ella la seva força, la seva determinació, les seves ganes d'aconseguir majors llibertats i igualtats pel cercle femení. Quant a la bandera és la de la CNT-FAI ja que, arran del fracàs de la insurrecció militar, els anarcosindicalistes de la CNT-FAI es varen fer amb el control efectiu de la situació. Fou el mateix president Companys qui conscient que el poder de la Generalitat era pràcticament inexistent i que s'estava a les portes de la revolució convocà a tots els partits que havien constituït el Front d'Esquerra, la CNT i la FAI per tal de trobar una solució de poder davant l'evident ingovernabilitat en què havia caigut Catalunya⁸¹. Garcia Oliver explica la decisió de la CNT-FAI de la següent manera: «La CNT y la FAI se decidieron por la colaboración y la democracia renunciando al totalitarismo revolucionario que había de

⁷⁹ ANÒNIM (1915). “Who’s absent? Is it you?”. Recuperat de <http://www.loc.gov/pictures/item/2003675386>

⁸⁰ MOOR, D. (1920). “To the People of Caucasus”. Recuperat de CARULLA, J I CARULLA A, *op. cit.*, 1996, v. I, pàg. 19.

⁸¹ PAGÈS, P., *op. cit.*, 1987, pàg. 40.

conducir al estrangulamiento de la revolución por la dictadura confederal y anarquista. Fiaban de la palabra y en la persona de un demócrata catalán y mantenían y sostenían a Companys en la presidencia de la Generalitat. Aceptaban el Comitè de Milícies y establecían una proporcionalidad representativa de fuerzas para integrarlo que, aunque no justa –se le asignaba a la UGT y al Partido Socialista, minoritarios en Catalunya, iguales puestos que al anarquismo triunfante– suponía un sacrificio con vistas a conducir a los partidos dictatoriales por la senda de una colaboración leal que no pudiera ser turbada por competencias suicidas». La consigna “Por las milicias” fa referència a les cèl·lules de l'exèrcit popular que es formaren a partir del 18 de juliol i que la CNT va defensar enfront de l'exèrcit regular.

OBIOLS, R. (1936-1938). “Por las milicias”⁸²

Si parem atenció en el cartell anteriorment presentat podem observar una certa similitud amb el de Delacroix “*Llibertat guiant el poble*”. Aquesta semblança rau en el fet que és la dona qui té el control de la situació tot onejant la bandera i guiant a tots els que estan al seu voltant. La figura de la miliciana és la representació de la nova dona emancipada i símbol de la revolució.

⁸² OBIOLS, R. (1936-1938). “Por las milicias”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=972&page=1&from=busqueda>

DELACROIX E. (1830). “*La llibertat guiant el poble*”⁸³

Un altre model a assenyalar seria el de G. Scott “*Pour le drapeau, pour la victoire*” en què una dona seminua du la bandera francesa en una mà mentre que a l'altra hi du una espasa. Aquesta dona és la personificació de la llibertat. El seu eslògan és clar: “*Per la bandera, per la victòria*” incitant, doncs, que els homes lluitessin.

SCOTT, G. (1917). “*Pour le drapeau, pour la victoire*”⁸⁴

⁸³ DELACROIX E. (1830). “*La llibertat guiant el poble*”. Recuperat de <http://educacion.ufm.edu/eugene-delacroix-la-libertad-guiando-al-pueblo-oleo-sobre-tela-1830/>

⁸⁴ SCOTT, G. (1917). “*Pour le drapeau, pour la victoire*”. Recuperat de <http://www.artnet.com/artists/george-bertin-scott/pour-le-drapeau-pour-la-victoire-souscrivez-aa-R-Gf2olMoqaOqf3jDY19uA>

3.2. LA DONA A LA REREGUARDA

La dona combatent havia caracteritzat els primers mesos estiuencs de la revolució, però el decret de militarització del 24 d'octubre del 1936 les havia excloses dels combats, deixant la possibilitat de quedar-s'hi com a padrines de guerra, voluntàries d'activitats culturals o infermeres. Així doncs, el govern de Largo Caballero establí un seguit de disposicions per retirar les dones del front i traslladar-les a la rereguarda⁸⁵. S'argumentava que no era un lloc que la dona hagués d'ocupar. El lema era “*Els homes al front, les dones a la rereguarda*” on tingueren un paper cabdal⁸⁶. D'aquesta manera quedava marcada una divisió d'espais d'actuació en funció del gènere. Si bé a l'inici del conflicte les dones s'allistaren amb l'objectiu de combatre el feixisme, transcorreguts uns mesos es començà a rebutjar la idea de la dona miliciana ja que era considerada una distracció per als soldats. Aquesta es trobava al front per propi benefici havent perdut el caràcter revolucionari que mostrà els primers dies de guerra.

La Generalitat va editar un opuscle on es dictaven els principis per a la dona a la rereguarda:

“Atendre des de la rereguarda els homes que lluiten al front, amb aquelles coses les quals, potser per nimies, no han d'ésser objecte de cura per part dels poders regidors, però que constitueixen un valor remarcable en quant a portar als combatents una alentadora sensació d'humanisme, germanor i caliu de llar. 2. Col·laborar, prestant un ajut eficient i emotiu a les famílies dels combatents, la llar dels quals resta sense llur apoi moral, i moltes vegades amb minva de mitjans econòmics. 3. Finida la lluita, esmerçar llurs activitats en minvar i corregir les conseqüències de la post-guerra, que malbauradament i fatalment, es manifestarà en fallides econòmiques i morals”.

L'organització *Mujeres Libres* publicà un text en què exposava que la dona havia comprès que el seu vertader lloc en aquesta lluita aferrissada es trobava a la rereguarda: «[...] *La mujer, comprendiéndolo así, recapacitó y comprendió que las escaramuzas callejeras distan mucho de parecerse a la lucha metódica regular y desesperante de la guerra de trincheras. Comprendiéndolo así y reconociendo su propio valor, como mujer, prefirió cambiar el fusil por la máquina industrial y la energía guerrera por la dulzura de su alma de mujer*»⁸⁷.

Així doncs, el bàndol republicà intensificà la propaganda dirigida a la dona perquè ocupés la rereguarda com a substituta de les activitats que realitzaven els homes que, en aquell moment, es

---

⁸⁵ Aquestes es veieren obligades per les circumstàncies a exercir un paper molt actiu a la rereguarda, com a treballadores, com a mares, com a cap de família i com a voluntàries en el servei social de suport al front.

⁸⁶ DOMINGO, C. (2006). *Nosotras también hicimos la guerra. Defensoras y sublevadas*. Barcelona: Flor del Viento, pàg. 175; apunta que «*La retórica utilizada para defender esta idea se ayudó de léxico y simbología militar para equiparar las labores en y detrás de la línea de fuego*».

⁸⁷ NASH, M., *op. cit.*, 1975, pàg. 92.

trobaven lluitant al front. En la guerra, solament el sacrifici conjunt podria comportar la victòria final. Per això, tant els homes com les dones foren cridats a ocupar un lloc de responsabilitat en el conflicte bèl·lic ja fos en el combat del front o en el de la rereguarda. Matilde Muñoz, en un article del diari Política del 28 de juliol del 1936 va descriure el paper que les dones hagueren de dur a terme: «*Si es necesario, la mujer volverá a constituirse en guardiana en civilización en peligro, mientras el hombre lucha por el ideal y por la libertad, la mujer tomará el puesto del hombre combatiente en los talleres, en las fábricas, en las oficinas y en los campos; guiará automóviles, ferrocarriles y tractores; labrará la tierra, construirá; conservará la vida con todos sus latidos, mientras el compañero lucha cara al porvenir en las comarcas siniestras de la muerte, y cuando el vencedor regrese, no encontrará una España pobre y destruida [...]. Ha llegado el momento de nuestra suprema responsabilidad. ¡Mujeres republicanas laboremos!*»⁸⁸. Aquesta imatge lluitadora de la dona republicana contrasta amb la dona nacional. Aquestes tenien interioritzat el discurs de gènere que transmetia uns determinats valors culturals: la supremacia de l'home i la subordinació de la dona en tant, doncs, que hi havia establerta una jerarquització social⁸⁹. A tall d'exemple mencionar el discurs inaugural del Consell Nacional de la Secció Femenina de la Falange⁹⁰ el febrer del 1938 en mans de Pilar Primo de Rivera: «*Lo que no haremos nunca es ponerlas (las mujeres) en competencia con ellos (los hombres), porque jamás llegarán a igualarlos y, en cambio, pierden toda la elegancia y toda la gracia indispensable para la convivencia*»⁹¹.

«*Miles de mujeres se lanzaron a esfuerzos bélicos que iban desde trabajar en fábricas de municiones, al voluntariado en servicios sociales, campañas educativas, proyectos culturales y actividades de apoyo a los combatientes*»⁹². D'aquesta manera s'imposà la màxima de "l'home al front, la dona a la rereguarda" en què totes les organitzacions femenines mostraven el seu acord. Aquestes

---

⁸⁸ DE LAS HERAS HERREO, B. (2010). "Lo visual como fuente de la Historia de Nuestro Tiempo: carteles, fotografía y cine documental en el estudio de la Guerra Civil Española". *Novísima: II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño: Universidad de La Rioja, pàg. 177.

⁸⁹ Un article que apareixia a *La Vanguardia* el 1889 declarava que: «*Desde su inteligencia a su estatura, todo en ella es inferior y contrario a los hombres. Todo en ella va de fuera a dentro. Todo es concentrado, receptivo y pasajero; en un hombre todo es activo y expansivo... En sí misma, la mujer no es como el hombre, un ser completo; es solo el instrumento de la reproducción, la destinada a perpetuar la especie; mientras que el hombre es el encargado de hacerla progresar, el generador de inteligencia, a la vez creador y demiurgo del mundo social. Así es que todo tiende hacia la no igualdad entre sexos y la no equivalencia; de modo que las mujeres, inferiores a los hombres, deben ser su complemento en las funciones sociales*»

⁹⁰ Creada per Pilar Primo de Rivera el juny del 1934 perquè les dones tinguessin el seu propi espai en el masculí entorn del partit feixista espanyol. Fou el punt de partida del procés de creació d'una identitat falangista femenina que no existia abans. Així doncs, la Secció Femenina es convertí en una Delegació Nacional de FET-JONS. DOMINGO, C., *op. cit.*, 2006, pàg. 74; apunta que «*su misión, en aquellos primeros momentos, todavía dentro del período republicano, era cubrir la asistencia a los presos del Partido o de las familias de los caídos en las luchas callejeras que se suceden después de las elecciones de febrero de 1936*».

⁹¹ DE LAS HERAS HERREO, B., *op. cit.*, 2010, pàg. 177.

⁹² NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 178.

dugueren a terme crides per tal que les dones s'incorporessin a la rereguarda: «Nosotros decimos a los hombres que vayan a batirse; que su comida y su ropa están aseguradas; que sus hijos estarán atendidos; que nuestra acción, cada día mejor, en la retaguardia será la base segura de la victoria en la vanguardia»⁹³. Nash assenyala que «fue efectivamente en la retaguardia donde las mujeres efectuaron su principal contribución al esfuerzo de guerra, incorporándose en la producción al ocupar los puestos de trabajo que los hombres dejaban vacantes en su desplazamiento al frente, así como en la realización de tareas de auxilio al combatiente, movilización femenina que fue canalizada principalmente a través de organizaciones de mujeres, entre las que destacaron la Agrupación de Mujeres Antifascistas, dependiente del Partido Comunista, o la anarquista Mujeres Libres»⁹⁴. María Gómez apunta que en parlar de les activitats que es realitzaren a la rereguarda durant el conflicte convé distingir aquelles que es duïen a terme en els àmbits urbans de les dels àmbits rurals. Estipula, doncs, que «en las ciudades las mujeres se hicieron cargo de guarderías y centros asistenciales para los hijos de los combatientes y de las trabajadoras; se crearon también hospitales de sangre donde las mujeres ejercían labores sanitarias y acompañaban a los enfermos; se dedicaron a la confección de ropa —sobre todo en las campañas de invierno—; se ocuparon en la industria armamentística; hubo conductoras de tranvías, carteras y encargadas del abastecimiento de las tropas [...] Las mujeres rurales trabajaban en la agricultura y la ganadería antes de que empezara el conflicto, además de ocuparse de las labores familiares y domésticas»⁹⁵. Així doncs, durant la Guerra Civil espanyola fou la societat en conjunt la que es mobilitzà amb l'objectiu de guanyar una lluita que consideraven justa. D'aquesta manera la vivència del conflicte no es reduí als fets militars i polítics sinó que comportà transformacions socials i culturals.

Podríem dir que la dona es convertia en un soldat a la rereguarda tal i com declarà Dolors Piera, la dirigent del grup antifeixista català Unió de Dones: «En la retaguardia, cada mujer tiene que ser un soldado»⁹⁶. Havien, doncs, d'ocupar-se de les «trincheras de la producción y convertirse en la vanguardia de la producción»⁹⁷. La rereguarda era un espai clau en tot conflicte armat ja que és on es desenvolupa tota activitat econòmica i productiva que permet assegurar la producció armamentística, l'aliment, l'assistència sanitària així com tot allò que l'home necessita al front.

---

⁹³ JULIÁN, I., *op. cit.*, 1994, pàg. 142.

⁹⁴ ANDRÉS, H., *op. cit.*, 2009, pàg. 9.

⁹⁵ GÓMEZ ESCARDA, M., *op. cit.*, 2008, pàg. 91.

⁹⁶ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 166.

⁹⁷ *Ibid.*, pàg. 179

3.2.1. LA DONA TREBALLADORA

Al llarg de la història, la dona ha sigut exclosa de l'àmbit públic quedant, doncs, relegada a l'àmbit de la llar com una esposa submissa i una mare perfecta. El treball era una esfera més on predominava el discurs de gènere —que reforçava la supremacia masculina i la subordinació de la dona considerada com un ésser inferior— fet que comportava la segregació laboral i la discriminació de la dona.

L'adveniment de la República, amb el que significava de creació d'una nova forma política de convivència amb vocació de resoldre les diferents problemàtiques socials, va significar per a les dones que lluitaven per la igualtat, la creença que el règim donaria resposta a les proposicions a favor d'un nou estatus per a la dona a partir del qual podria equiparar-se a l'home en drets ciutadans⁹⁸. L'article 46 de la Constitució de la Segona República⁹⁹ estipulava que el treball era una obligació social, protegit per la llei que regularia especialment el treball de les dones i la protecció de la maternitat. Les idees contràries al treball extradomèstic de les dones continuaven presents en les pautes culturals del país i servien com a base per al manteniment d'unes condicions laborals desfavorables per aquestes. «*El hogar constituía una unidad de reproducción y de producción con una amplia participación de la mujer en esta última. La consolidación del sistema fabril, el fenómeno de la urbanización y la separación del lugar de producción del hogar dificultó la continua participación de la mujer en ambas esferas*»¹⁰⁰. El treball assalariat femení només s'admeté en moments de necessitat per a les famílies obreres. Aquesta, doncs, es veia en la necessitat de sortir de casa per a treballar a les fàbriques substituint la producció domèstica destinada al propi consum per una producció fabril destinada al comerç. La clara hostilitat dels treballadors respecte a la incorporació de la dona al treball va ser una pràctica quotidiana. El discurs de gènere estava tan interioritzat que no es concebia que la dona ingressés al món laboral ja que «*toda incursión en la esfera pública del trabajo se consideraba antinatural y un desdoro de su misión “sublime” de madre y “ángel del hogar”*»¹⁰¹. S'argumentava que la seva participació en el procés econòmic era socialment inacceptable. El rebuig venia atès que els homes es veien amenaçats pel que podria significar

---

⁹⁸ FANDÓS, M. (2003). “Les dones i la República 1931-1936”. *Notes*, v. XVIII, pàg. 149.

⁹⁹ «*El trabajo, en sus diversas formas, es una obligación social, y gozará de la protección de las leyes. La República asegurará a todo trabajador las condiciones necesarias de una existencia digna. Su legislación social regulará: los casos de seguro de enfermedad, accidente, paro forzoso, vejez, invalidez y muerte; el trabajo de las mujeres y de los jóvenes y especialmente la protección a la maternidad; la jornada de trabajo y el salario mínimo y familiar; las vacaciones anuales remuneradas; las condiciones del obrero español en el extranjero; las instituciones de cooperación; la relación económicojurídica de los factores que integran la producción; la participación de los obreros en la dirección, la administración y los beneficios de las empresas, y todo cuanto afecte a la defensa de los trabajadores.*»

¹⁰⁰ NASH, M. (1983). *Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936)*. Barcelona: Editorial del Hombre, pàg. 41.

¹⁰¹ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 58.

aquesta subversió de l'ordre social fins al punt que es considerava que «*la independencia económica de la esposa minaba la autoridad, la dignidad del marido y su amor propio*»¹⁰². El treball remunerat per a la dona constituïa la base pel seu propi desenvolupament com a persona i per l'emancipació femenina¹⁰³. Així doncs, quan el treball representa la independència econòmica de la dona pot «*hacer quebrar el orden jerárquico patriarcal al sustraerla de una dependencia económica y moral respecto a su marido*»¹⁰⁴. El fet que els llocs de treball ocupats per dona augmentessin no solament per una remuneració inferior per les tasques realitzades sinó també per una menor conflictivitat social, fet que provocà el sorgiment de certes reivindicacions tals com «*la equiparación salarial con los varones, el reconocimiento de la capacidad profesional de las mujeres, el derecho a una capacitación técnica-profesional y la necesidad de crear redes asistenciales que aliviaran a la mujer del trabajo en el hogar*»¹⁰⁵.

Tanmateix, tot i el lent canvi d'actitud respecte al treball femení «*sigue vigente tanto por parte de hombres como de mujeres una aceptación de los presupuestos ideológicos de la división de esferas*»¹⁰⁶, una divisió tan interioritzada en el si de la societat per la qual cosa la penetració femenina en l'esfera pública serà d'allò més lenta. Com apunta Nash «*lo más significativo era que justificaban su acceso al trabajo retribuido en función de las necesidades de la guerra y no sobre el principio de sus derechos*»¹⁰⁷.

El novembre del 1936, el govern català va proposar organitzar un servei per «*la formación profesional de las mujeres a fin de ocupar los puestos de los hombres*»¹⁰⁸. Tanmateix, no fou fins al juliol del 1937 que el Departament de Treball i Obres Públiques de la Generalitat creà l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona (IAPD)¹⁰⁹ que tenia per objecte fomentar l'adaptació professional de la dona tot assegurant la seva integració al món laboral.

Així doncs, amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola, les organitzacions femenines varen dur a terme una autèntica campanya que animava les dones a treballar sota el lema de “*Mujeres al*

---

¹⁰² *Ibid.*, pàg. 58.

¹⁰³ En LORENZO, A. (1974). *El proletariado militante*. Madrid: Alianza, pàg. 55; es cita una declaració aprovada en el II Congrés de la Federació Regional Espanyola celebrat a Saragossa el 1872 en què es posa de manifest la qüestió del treball femení assalariat: «*La mujer es un ser libre e inteligente y, como tal, responsable de sus actos lo mismo que el hombre; pues si esto es así, lo necesario es ponerla en condiciones de libertad para que se desenvuelva según sus facultades. Ahora bien; si relegamos a la mujer exclusivamente a las faenas domésticas, es someterla, como hasta aquí, a la dependencia de un hombre, y, por tanto, quitarle su libertad. ¿Qué medio hay para poner a la mujer en condiciones de libertad? No hay otro más que el trabajo*».

¹⁰⁴ NASH, M., *op. cit.*, 1983, pàg. 45.

¹⁰⁵ GÓMEZ ESCARDA, M., *op. cit.*, 2008, pàg. 90.

¹⁰⁶ NASH, M., *op. cit.*, 1983, pàg. 59.

¹⁰⁷ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 183.

¹⁰⁸ Decret firmat pels consellers de Cultura, Josep Tarradellas, de Defesna, Felip Díaz i Sandino i de Treball i Obres Públiques, Miquel Valdés, *Diari Oficial de la Generalitat*, 22 de novembre del 1936.

¹⁰⁹ Decret firmat pel president de la Generalitat, Lluís Companys, i el conseller de Treball i Obres Públiques, Rafael Vidiella, *Diari Oficial de la Generalitat*, 13 de juliol del 1937.

trabajo”, si bé és cert que les seves estratègies variaven en funció de les seves creences polítiques. *Mujeres Libres* insisteix en la necessitat que les dones s’incorporin a la producció. En aquest punt convindria assenyalar dos motius diferenciats pels quals aquesta organització promulga tal acció. Per una banda, hi hauria la qüestió que si les dones ocupen els llocs de treball dels homes, aquests podran anar a lluitar al front sense patir perquè la producció quedi abandonada. Es justificaria, doncs, des d’una vessant de necessitat bèl·lica. Això queda reflectit en el següent text: «*Las mujeres en lo que dure la guerra y la postguerra, han de abandonar la vida del hogar para ocupar los lugares que el hombre al marchar a los frentes deja vacantes. Porque somos nosotras las mujeres las que hemos de vencer, en la retaguardia y nosotras las que hemos de exigir y aprender a exigir: Por la victoria y por la vida misma*»¹¹⁰ així com «*También la mujer, dejando de lado la ancestral apatía que la lucha de clase y los fenómenos sociales, le habían causado siempre, sintió el aletear de la ilusión revolucionaria, en su alma eterna de “relegada”, de ser cubierto por el eterno polvo del olvido. No vaciló y decidida se lanzó a la calle a luchar al lado del obrero, compañero o no. Y ofreció su vida joven, pletórica de ilusiones juveniles, en las primeras jornadas de lucha heroica, en que cada hombre era un héroe y cada mujer equivalía a un hombre. Pero no todo consiste en el valor; en esta lucha larga y continua de dos clases que se odian a muerte. La mujer, comprendiéndolo así, recapacitó y comprendió que las escaramuzas callejeras distan mucho de parecerse a la lucha metódica regular y desesperante de la guerra de trincheras. Comprendiéndolo así, y reconociendo su propio valor, como mujer, prefirió cambiar el fusil por la máquina industrial y la energía guerrera por la dulzura de su alma de MUJER*»¹¹¹. Tanmateix, una altra postura seria el fet de veure el treball com una via per aconseguir la independència econòmica de la dona i, d’aquesta manera, no trobar-se sota el domini de l’home: «*la mujer ha de ser económicamente libre. [...] Sólo la libertad económica hace posible las demás libertades, tanto en los individuos como en los pueblos*»¹¹². La revista *Trabajadoras* editada per la Delegación del Comité Central del Partido Comunista justificava el dret i el deure de les dones a ocupar un lloc de treball des d’aquesta última vessant comentada anteriorment: «*Las mujeres no sólo tenemos el deber de trabajar para ayudar a ganar la guerra, sino que tenemos también el derecho al trabajo. Queremos la libertad y la independencia para todos, hombres y mujeres. Pero de nada nos servirá a las mujeres que se nos conceda esta libertad si no disponemos de los medios precisos para disfrutarla. Más claro aún: nunca podremos ser independientes si no tenemos medios económicos para vivir*»¹¹³.

En aquest context s’assentà la idea que els drets laborals que les dones adquirien durant la Guerra Civil havien de continuar: «*Esta incorporación de las mujeres a la producción debe continuar*

---

¹¹⁰ NASH, M., *op. cit.*, 1975, pàg. 96.

¹¹¹ *Ibid.*, pàg. 92.

¹¹² NASH, M. (1981). *Mujer y movimiento obrero en España*. Barcelona: Editorial Fontamara, pàg. 106.

¹¹³ DURÁN, M. A. et al. (1982). *Mujer y sociedad en España (1700-1975)*. Madrid: Ministeri de Cultura, pàg. 355.

después de la guerra. Una vez que haya pasado la escasez temporal de trabajo, no se debe permitir que las mujeres se encuentren de nuevo desprovistas de opciones como lo estaban antes del diecinueve de julio»¹¹⁴.

S'organitzaren campanyes per donar suport als soldats al front. La idea era que tota la rereguarda els feia costat. El següent cartell és una crida a les dones amb la finalitat que s'adhereixin a la campanya d'hivern del 1938-1939. En primer pla observem la silueta d'una dona fent una crida remarcant la importància de la rereguarda en el combat del front, representat, al seu torn, per un soldat que es troba arrudit a causa de les condicions climatològiques adverses.

ANÒNIM (1938). *“Tota la rereguarda per a els fronts”¹¹⁵*

En dos dels cartells que s'exemplifiquen a continuació, la dona té les mans alçades fent mostra que destinarà tota la seva força de treball per tal de contribuir a guanyar la guerra. En el cartell de Cervigón, sota el lema *“La retaguardia no quedarà abandonada”*, s'observa una dona vestida d'obra que alça el puny fent gala que mentre els homes es trobin lluitant al front, elles s'ocuparan de realitzar totes les activitats que fins al moment eren pròpies dels homes per tal que la producció no es vegi interrompuda. S'observen imatges de fàbriques perquè veiessin quin és el nou lloc que els correspon.

¹¹⁴ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 186.

¹¹⁵ ANÒNIM (1938). *“Tota la rereguarda per a els fronts”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A. (1996). *La Guerra Civil en 2000 cartells: República, Guerra Civil, Postguerra*, v. II. Barcelona: Posternil, pàg. 388

Mentre que en l'altre cartell la dona, en primer pla, també té les mans alçades en mostra que contribuirà en tot el que faci falta, tal i com es llegeix en l'eslògan "Nuestros brazos seran los vuestros". A darrere es poden apreciar soldats armats disposats a combatre l'enemic. La producció no quedarà aturada gràcies a l'actuació de les dones en aquests moments tant convulsos. La rereguarda era un espai clau en tot conflicte armat ja que és en el lloc on es desenvolupa tota activitat econòmica i productiva. Així doncs, «*la marcha de la nación no debe ser interrumpida porque falten los brazos masculinos, que impulsaban el engranaje de su economía. Estos brazos han de ser suplidos por la mujer*»¹¹⁶.

CERVIGÓN, E. (1936-1939). "La retaguardia no quedarà abandonada"¹¹⁷

RUBIO, Juana Francisca (1937-1938). "Nuestros brazos serán los vuestros"¹¹⁸

Seguint aquesta dinàmica trobem el cartell elaborat per Rafael Tona amb l'emblema "Comarada! Tu, al front, jo, al treball" en el qual s'observa la dona assenyalant amb el dit índex allà on s'ha de dirigir l'home: al front. Mentre que ella es quedarà a la rereguarda treballant. La imatge de la

¹¹⁶ GÓMEZ ESCARDA, M., *op. cit.*, 2008, pàg. 90.

¹¹⁷ CERVIGÓN, E. (1936-1939). "La retaguardia no quedarà abandonada". Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1688&page=1&from=busqueda>

¹¹⁸ RUBIO, Juana Francisca. (1937-1938). "Nuestros brazos serán los vuestros". Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=966&page=1&from=busqueda>

dona, poc femenina, destaca per la seva força i la seva predisposició a ocupar el lloc de treball que li pertoca per tal de contribuir a la batalla. Convé remarcar l'ús del mot "camarada" ja que ve a significar una posició d'igualtat entre l'home i la dona i d'unió de les seves forces per vèncer l'enemic.

TONA, R. (1938). "*Camarada! Tu, al front, jo, al treball*"¹¹⁹.

En els cartells de Parrilla i Babiano es posa de manifest que l'aportació de les dones és clau en la contesa, a més d'evidenciar que aquestes volen exactament el mateix que els homes: guanyar la guerra. En el de Parrilla veiem com la dona, vestida amb el mono de treball, està manejant una clau per collar bé els engranatges sota la supervisió d'un home que la mira fixament col·locant els seus braços a la cintura. A través de la llegenda es pot deduir que el missatge és el següent: els homes han d'ajudar les dones en la seva incorporació al món laboral, una manera de lluitar contra el feixisme des de la rereguarda. Altrament, cal assenyalar que el fet que la figura de l'home aparegui supervisant al treball que està realitzant la dona sembla que s'insisteixi en la idea que el lloc de treball sempre serà de l'home encara que per un lapse de temps aquest sigui

¹¹⁹ TONA, R. (1938). "*Camarada! Tu, al front, jo, al treball*". Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/549>

ocupat per elles. Per tant, es podria tractar d'un cartell amb un caràcter tranquil·litzador vers els homes que es poguessin sentir amenaçats per la incorporació de la dona al món del treball. Així mateix, en el cartell de Babiano, es mostra un cop més com la dona aportarà tot el seu esforç per tal de contribuir a la victòria. Aquesta atorga, amb una mà, un fusell a l'home mentre aquest li cedeix una eina amb la qual haurà de realitzar l'activitat pròpia d'ell.

PARRILLA (1937). “La mujer también quiere ganar la guerra. Ayudemosla”¹²⁰

BABIANO (1937). “Las mujeres somos capaces de contribuir a la victoria”¹²¹

Un altre cartell en què s’observen les diverses activitats que la dona dugué a terme en la rereguarda: la dona com a infermera així com una treballadora de la indústria i del camp. Aquest cartell fou promogut per Socors Roig de Catalunya¹²².

¹²⁰ PARRILLA (1937). “La mujer también quiere ganar la guerra. Ayudemosla”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A, *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 483.

¹²¹ BABIANO (1937). “Las mujeres somos capaces de contribuir a la victoria”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A. , *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 483.

¹²² El Socors Roig Internacional (SRI) va ser la institució que més va ajudar i assistir amb roba, aliments i demostracions de simpatia a les víctimes de la guerra, tant al front com a la rereguarda. Es formà a Moscou el 1923 pel Komintern. Des de la revolta social d’Astúries de l’octubre de 1934, el SRI va anar guanyant popularitat a tot Espanya a través dels seus dos centres a Barcelona i a Madrid: Socors Roig de Catalunya i Socorro Rojo de España.

ANÒNIM (1938). “*¡Dona! Supera la teva obra*”¹²³

En el següent cartell de Fontserè queda totalment reflectida aquesta dicotomia: l’home al front, el qual es troba representat amb la vestimenta pertinent juntament amb una arma, mentre que la dona se l’exemplifica cosint igual que en el cartell de Company. Aquesta cosa des de bufandes, jerseis, gorros... per tal que els homes que es trobaven al front no patissin fred. Crida l’atenció l’ús de l’imperatiu en el cartell de Fontserè on, sota les sigles del PSU –Partit Socialista Unificat– i UGT –Unió General de Treballadors–, s’anima les dones a treballar per ajudar els companys que han de suportar les nits a la intempèrie.

¹²³ ANÒNIM (1938). “*¡Dona! Supera la teva obra*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1579&page=32&from=catalogo>

FONTSERÈ (1936-1937). “Dones! Treballem per als germans del front”¹²⁴

COMPANY (1938). “Para los compañeros del frente”¹²⁵

George Orwell en el seu llibre *Homage to Catalonia (Homenatge a Catalunya)* ordena les preocupacions dels milicians a la guerra de trinxeres: la llenya, el menjar, el tabac, les espelmes i, paradoxalment, l'enemic en últim lloc. «L'avidesa amb què cercàvem la llenya ens convertí a tots en veritables botànics. Vam arribar a classificar segons llurs qualitats combustibles totes les plantes [...]. Al costat del fred, les altres incomoditats semblaven insignificants»¹²⁶. En el primer cartell, que s'elaborà per la campanya d'hivern del 1938-1939, es demana que tota la rereguarda es mobilitzi fent roba per als homes que es troben al front. Així com, en el següent, és una crida –utilitzant la imatge d'una dona– a la població per tal que entreguin totes aquelles teles que puguin ésser útils a l'hora de confeccionar roba apropiada per afrontar l'hivern. Així doncs, en aquests dos se'ns mostra la importància que tingué la dona a la rereguarda a l'hora de cosir roba per aquells que anaven a lluitar al front en les campanyes d'hivern.

¹²⁴ FONTSERÈ (1936-1937). “Dones! Treballem per als germans del front”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=236&page=1&from=busqueda>

¹²⁵ COMPANY (1938). “Para los compañeros del frente”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=87&page=1&from=busqueda>

¹²⁶ CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 373.

ANÒNIM (1938). "Campana de invierno 1938-1939. Toda la retaguardia para los frentes."¹²⁷

ANÒNIM (1938). "Con los trajos que tienes en casa pueden hacerse telas de abrigo para el ejército. Entregalos."¹²⁸

El Comissariat de Propaganda fou pioner en la creació d'ens encarregats de canalitzar l'ajut de les dones a la rereguarda creant la Secció La Dona a la Rereguarda, el lema de la qual era "Endavant, per Catalunya i la Llibertat". El Comissariat edità un seguit de cartells en què es convidava les dones antifeixistes a acudir als locals de la Dona a la Rereguarda per tal que aquesta s'adherís a la lluita. El cartell promocional de dita secció exemplifica diverses activitats que les dones a la rereguarda duïen a terme, unes activitats considerades com típicament femenines tals com exercir d'infermera, llegir als infants hospitalitzats, fer la bugada així com el treball manual que es duïa a terme a les fàbriques. La contribució de les dones ajudà al combat contra el feixisme ja que les seves tasques foren indispensables per continuar lluitant en la guerra.

¹²⁷ ANÒNIM (1938). "Campana de invierno 1938-1939. Toda la retaguardia para los frentes". Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 384.

¹²⁸ ANÒNIM (1938). "Con los trajos que tienes en casa pueden hacerse telas de abrigo para el ejército. Entregalos". Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 384.

ANÒNIM (1937). “La dona a la reraguarda us espera”¹²⁹.

Altres cartells que mostren la inversió de rols pel fet que les dones ocupin els llocs de treball dels homes són els següents. Un primer cartell, el de Juan Antonio, en què apareixen dues dones cada una d'elles amb una eina diferent: una amb una falç i l'altra amb una forca sota l'eslògan “*Mujeres trabajad por los compañeros que luchan*”. La falç és un element que reflecteix unió entre els camperols. El següent cartell de Melendreras també surt un element simbòlic com són les espigues de blat que són «*un símbolo de la generosa prodigalidad de la tierra y del futuro que espera una vez conseguida la revolución*»¹³⁰. El text és contundent i mostra la importància de l'activitat desenvolupada a la rereguarda: “*¡Movilización! Mujeres campesinas: ¡A la siega!*”.

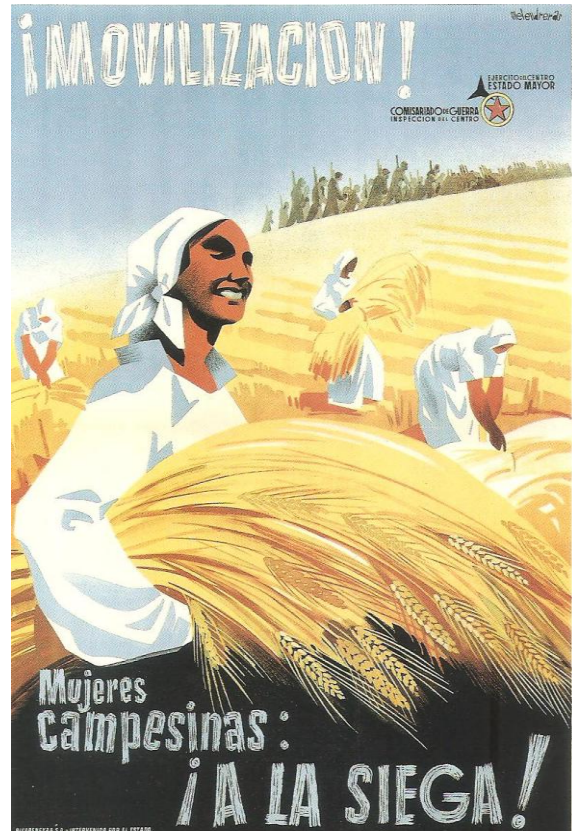
¹²⁹ ANÒNIM (1937). “La dona a la reraguarda us espera”. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/379>

¹³⁰ JULIÁN, I., *op. cit.*, 1993, pàg. 65.

Juan Antonio. (1936-1939). “*Mujeres, trabajad por los compañeros que luchan*”¹³¹

MELENDRERAS (1938). “*Movilización! Mujeres campesinas: ¡A la siega!*”¹³²

També convé mencionar el de Fergui en què s’observa en primer pla la imatge d’una dona duent una forca i, en segon terme, apareix la silueta d’un home fusell en mà. El text és significatiu: “*¡Campesina! Tu trabajo en el campo fortalece el espíritu de los que combaten*”. I, seguint la mateixa línia, el cartell elaborat per Canet també surt algun element simbòlic com una arma alçada per un soldat que significa la revolta armada en contra de l’opressor, i espigues de blat. La llegenda, “*Recoger la cosecha significa dar a nuestro ejército lo que necesita para sostener la lucha*”, és contundent per remarcar com d’important és d’ocupar-se de les tasques del camp ja que té un efecte positiu en els soldats que lluiten al front. Aquests cartells fan referència al treball al camp que en aquests moments ha quedat en mans de les dones ja que els conreus no es poden abandonar.

¹³¹ Juan Antonio. (1936-1939). “*Mujeres, trabajad por los compañeros que luchan* “. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1435&page=1&from=busqueda>

¹³² MELENDRERAS (1938). “*¡Movilización! Mujeres campesinas: ¡A la siega!*”. Recuperat de de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 467.

FERGUI (1938). “*¡Campesina! Tu trabajo en el campo fortalece el espíritu de los que combaten*”¹³³

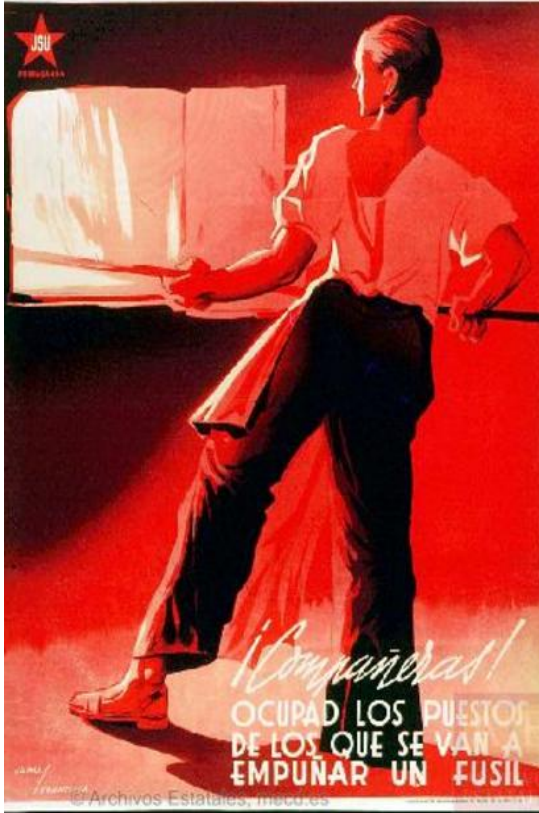
Canet (1936). “*Recoger la cosecha significa dar a nuestro ejército lo que necesita para sostener la lucha*”¹³⁴

En el darrer, sota l'eslògan “*¡Compañeras! Ocupad los puestos de los que se van a empuñar un fusil*”, s’aprecia una dona fent una de les tasques que anteriorment a l’esclat de la guerra era l’home qui la duïa a terme. Tanmateix, com que aquests s’allisten al front per combatre l’opressor és la dona qui ocupa els seus llocs de treball. És interessant observar la semblança d’imatge i de colors dels cartells realitzats per Bardasano i la seva esposa Juana Francisca. L’única diferència significativa és la substitució de l’home per la dona en el mateix lloc de treball, d’acord amb la consigna de guerra¹³⁵.

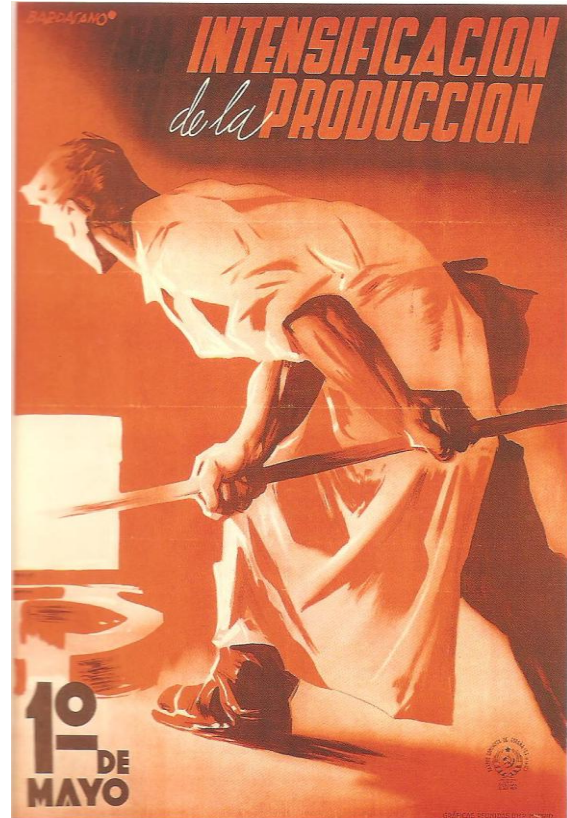
¹³³ FERGUI (1938). “*¡Campesina! Tu trabajo en el campo fortalece el espíritu de los que combaten*”. Recuperat de de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 467.

¹³⁴ Canet (1936). “*Recoger la cosecha significa dar a nuestro ejército lo que necesita para sostener la lucha* “. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/475>

¹³⁵ CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, pàg. 450.

RUBIO, Juana Francisca (1937). “¡Compañeras! Ocupad los puestos de los que se van a empuñar un fusil”¹³⁶

BARDASANO (1937). “Intensificación de la producción”¹³⁷

3.2.2. LA DONA EN L'ASSISTÈNCIA SANITÀRIA

Respecte a l'assistència sanitària convé assenyalar que encara que la professió d'infermera era vista com una ocupació pròpiament femenina no exclòia els homes d'exercir-la. Aquesta es professionalitzà i trobem que “*La Gaceta de Madrid*” el 21 de maig del 1915 publicà els requisits indispensables que tota persona, religiosa o no, havia d'acreditar per poder exercir dita professió¹³⁸. Cal destacar el *Manual de la Enfermería* en el qual es descriuen les qualitats físiques i morals de la futura infermera com per exemple: «*La vida de la enfermera es dura y para soportarla se necesita tener resistencia física adecuada y un sistema nervioso equilibrado [...] a éstas hay que exigirles una*

¹³⁶ RUBIO, Juana Francisca (1937). “¡Compañeras! Ocupad los puestos de los que se van a empuñar un fusil “. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=520&page=1&from=busqueda>

¹³⁷ BARDASANO (1937). “Intensificación de la producción”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 457.

¹³⁸ COLLANTES, E. (21 de maig del 1915). “Programa para la enseñanza de la profesión de enfermera”. *La Gaceta de Madrid*, pàg. 484. Recuperat de <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1915/141/A00484-00486.pdf>

*excelente salud y, hasta cierto punto, buena presencia física, que también tiene su importancia para hacerse agradable a los pacientes y para conservar su autoridad*¹³⁹.

Amb l'arribada de la República hi hagué una ampliació de drets per part de la dona com el dret a l'educació que fou clau per al progrés social i per tal que les dones poguessin accedir a l'educació. Pilar Pitarch en l'article de Marco Ferrara publicat a *La carta digital* diu que «*el gobierno de la República sacó un decreto que hizo realidad los diplomas de enfermera. Se estudiaba en la Facultad de Medicina de Madrid o de Barcelona*»¹⁴⁰. En aquesta època s'estaven produint reformes de caire sanitari per tota la població però amb l'esclat de la Guerra Civil es veieren interrompudes. El nombre d'infermeres si bé és cert que era elevat moltes d'elles eren religioses per la qual cosa aquestes anaren a distints territoris nacionals¹⁴¹ deixant molts llocs vacants de personal sanitari. Conseqüentment, fou necessari la creació de cossos auxiliars amb caràcter d'urgència per fer front a les demandes que la guerra implicava a causa tant del nombre de soldats ferits al front com de civils i refugiats lesionats. Fou molt important el paper dut a terme per les dones tal i com recull Félix Martí Ibáñez: «*Aquel sembrado de hospitales de sangre, dispensarios y clínicas de urgencia que habían florecido en las horas trágicas del 19 de julio; cuando, sobre todo las mujeres, se dedicaron a realizar una aportación a la causa revolucionaria, estructurando en un romántico anhelo de creación, una serie de instituciones que, a la vez que representaban la salvaguardia de los proletarios heridos, cristalizaban el deseo del pueblo tanto tiempo reprimido, de tener centros sanitarios creados por él y para él*»¹⁴². Així doncs, a la rereguarda la imatge de la infermeria era un dels àmbits més importants de la mobilització femenina. El Ministeri de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat de Catalunya reconegué la importància del paper que les dones desenvoluparen: «*Las mujeres de nuestro país se ofrecieron espontáneamente para realizar estas funciones y muchas organizaciones sindicales y entidades organizaron breves cursillos con el fin de capacitar lo mejor posible para esta tarea a todas las mujeres que tan generosamente ofrecían sus servicios. Es necesario reconocer, pues, el servicio tan valioso que prestaron unas y otras en aquellos momentos de necesidades inaplazables*»¹⁴³. Era tanta la necessitat de formar infermeres de guerra de manera immediata que «*se prescindía de los requisitos académicos y de edad, lo cual facilitaba el acceso a mujeres cuyos antecedentes educativos y sociales se lo habrían impedido*»¹⁴⁴. Tanmateix convé assenyalar tant el diari de Ramona Vía així com les memòries d'Ana Pibernat que exposen la formació rebuda com

---

¹³⁹ USANDIZAGA, M. (1938). *Manual de la enfermera*. San Sebastián: Churruga.

¹⁴⁰ FERRARA, M. (2005). Fallece Pilar Pitarch. *La carta digital*, pàg. 3.

¹⁴¹ Convé assenyalar que tant les institucions educatives com les sanitàries, amb l'esclat de la Guerra Civil, s'hagueren de proveir de nous treballadors ja que anteriorment qui ocupava aquests llocs de treball eren religiosos.

¹⁴² NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 215.

¹⁴³ "Sanitat i Assistència Social. Decret", *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 12 de juny del 1937.

¹⁴⁴ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 216.

infermeres durant la guerra i com la falta d'experiència en certs moments és un problema. Fou molt valerós l'ímpetu de les dones que facilitaren el funcionament dels serveis sanitaris a la rereguarda en un moment en què hi havia una gran demanda a causa de la guerra que estava tenint lloc.

Aquest cartell de E. Vicente és una crida vers les dones perquè s'uneixin al cos d'assistència sanitària per tal d'ajudar a tots aquells soldats ferits durant el conflicte armat. El text que l'acompanya ho exemplifica clarament: «*Els caiguts et necessiten... ajuda al Consell de Sanitat de Guerra*». La dona es caracteritza per una gran bellesa i sensualitat subjectant un soldat mig abatut. Ens mostra, doncs, com d'important és la tasca realitzada per les infermeres de guerra a la rereguarda per tal de continuar lluitant contra l'opressor. És interessant assenyalar que es demanava que les dones que ocupessin els llocs d'infermeres havien no solament de tenir bona forma física sinó que també una bona aparença, com si la bellesa de la infermera formés part del tractament d'un pacient o influís en la seva recuperació. Mai, però, no es parlava que els metges, infermers haguessin de ser agraciats físicament.

VICENTE, E. (1936-1939). “*Els caiguts et necessiten.. ajuda al Consell de Sanitat de Guerra*”¹⁴⁵

¹⁴⁵ VICENTE, E. (1936-1939). “*Els caiguts et necessiten.. ajuda al Consell de Sanitat de Guerra*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1729&page=1&from=busqueda>

En el de Mezquita observem com la dona allarga la mà evidenciant la necessitat que més dones oferissin les seves mans a la rereguarda en la seva tasca humanitària tal i com el text ho destaca: “¡Ayudad! A la Cruz Roja Española en su labor humanitaria”. La dona, un cop més, és presentada amb un aspecte celestial de gran bellesa. Concretament aquest cartell va dirigit al col·lectiu femení per tal que s'uneixi a la Creu Roja i d'aquesta manera contribuir en la contesa ajudant a tots els ferits no solament els que es troben lluitant al front sinó també els civils i refugiats. Des de l'organització de la Creu Roja varen ser moltes les dones disposades a col·laborar amb les infermeres titulades: «Una legión femenina sanitaria fue organizada casi instantáneamente al requerirse por la radio de un modo urgente la formación de un cuerpo de enfermeras. Más de cinco mil mujeres respondieron a este llamamiento, y de esta manera los servicios sanitarios estuvieron perfectamente atendidos en todo momento»¹⁴⁶.

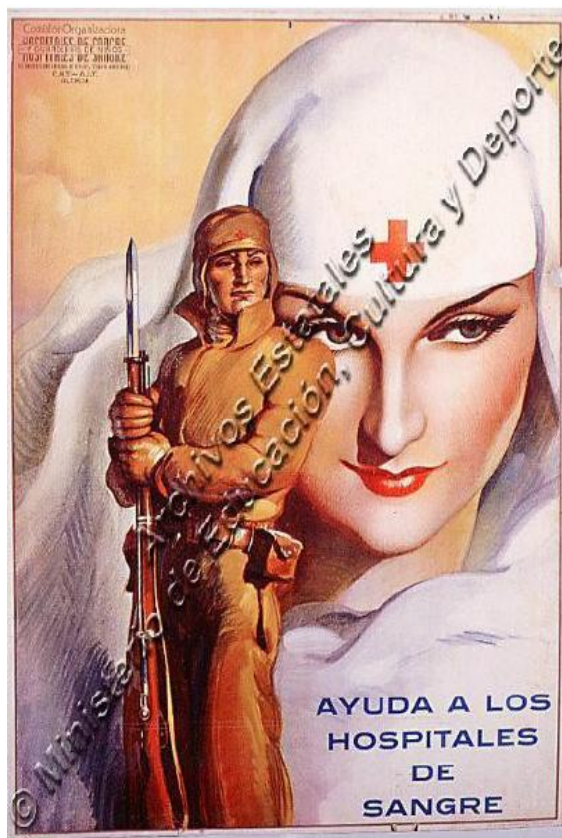

MEZQUITA. (1936-1939). “¡Ayudad! A la Cruz Roja Española en su labor humanitaria”¹⁴⁷

¹⁴⁶ MARTORELL, R. (26 de juliol del 1936). Las mujeres en la lucha. *Crónica*, núm. 350, pàg. 21-22. Recuperat de <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0003349307&search=&lang=es>

¹⁴⁷ MEZQUITA. (1936-1939). “¡Ayudad! A la Cruz Roja Española en su labor humanitaria”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=2204&page=5&from=busqueda>

En aquest altre cartell tornem a observar com la dona fa gala del seu do de protecció vers el soldat en posicionar-se al seu darrere com si d'un escut de guerra es tractés. Això ve a simbolitzar que elles són les que els cuidaran si són ferits al front i, per tant, són indispensables per a la seva supervivència.

ANÓNIM. (1936). “Ayuda a los hospitales de sangre”¹⁴⁸.

Seguint la dinàmica del cartell anterior, en aquest també apareix la imatge d’una dona, de posat angelical, en grans dimensions, mentre que el soldat apareix al seu davant. Aquesta superposició d’imatges ens porta a indicar que la funció de la dona és la de protegir i vetllar per la salut del soldat que es troba al front.

¹⁴⁸ ANÓNIM. (1936). “Ayuda a los hospitales de sangre”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1558&page=1&from=busqueda>

CARTELLISTES C.N.T. – A.I.T. (s.d.) “¿Cómo ayudar a los hospitales de sangre?”¹⁴⁹

3.2.3. LA DONA EN L'ASSISTÈNCIA SOCIAL

Nash assenyala que «una aportación muy importante a la economía de guerra y al funcionamiento de la sociedad civil fue el trabajo voluntario de auxilio que realizaron las mujeres quienes, además, tuvieron un papel decisivo en la administración de los diferentes organismos que abastecían las necesidades de los refugiados»¹⁵⁰.

Convé assenyalar la figura de la dirigent anarquista Federica Montseny que ocupà el càrrec de ministra de sanitat i assistència social entre el novembre del 1936 al maig del 1937 i a qui se li ha de reconèixer la gran tasca duta a terme en l'àmbit de l'assistència social, l'ajuda als refugiats i a la sanitat pública.

Amb l'esclat de la Guerra Civil fou indiscutible la presència de refugiats i refugiades a gairebé tots els municipis de la rereguarda republicana que fugien del terror que difonia el bàndol nacional. Per entendre per què fugen es pot apreciar amb unes paraules del general Mola: «Es necesario propagar una imagen de terror, se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta para

¹⁴⁹ CARTELLISTES C.N.T. – A.I.T. “¿Cómo ayudar a los hospitales de sangre?”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=223&page=1&from=busqueda>

¹⁵⁰ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 209.

reducir lo antes posible al enemigo [...] Serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos, sociedades y sindicatos no afectos al Movimiento, aplicándoles castigos ejemplares a dichos individuos para estrangular los movimientos de rebeldía y huelgas. En este trance de la guerra, yo ya he decidido la guerra sin cuartel. A los militares que no se hayan sumado a nuestro Movimiento, echarlos y quitarles la paga. A los que han hecho armas contra nosotros, contra el ejército, fusilarlos. Yo veo a mi padre en las filas contrarias y lo fusilo. Cualquiera que sea, abierta o secretamente, defensor del Frente Popular debe ser fusilado [...] Hay que sembrar el terror. Dejar sensación de dominio, eliminando sin escrúpulos, sin vacilación a todos los que no piensen como nosotros». Les paraules de Queipo de Llano també evidencien el fet que fugin del territori: «Yo os autorizo a matar como a un perro a cualquiera que se atreva a ejercer coacción contra vosotros: Que si lo hicieris así, quedaréis exentos de toda responsabilidad. ¿Qué haré? Pues imponer un durísimo castigo para callar a esos idiotas congéneres de Azaña. Por ello faculto a todos los ciudadanos a que, cuando se tropiecen con uno de esos sujetos, lo callen de un tiro. O me lo traigan a mí, que yo se lo pegaré. Nuestros valientes legionarios y regulares han enseñado a los rojos lo que es ser hombre. De paso también a las mujeres de los rojos, que ahora por fin han conocido hombres de verdad, y no castrados milicianos. Dar patadas y berrear no las salvará. Ya conocerán mi sistema: por cada uno de orden que caiga, yo mataré a diez extremistas por lo menos, y a los dirigentes que huyan, no crean que se librarán con ello; les sacaré de debajo de la tierra si hace falta, y si están muertos los volveré a matar».

La gent, doncs, fugí buscant seguretat en territoris allunyats on el feixisme s'estava instaurant. «Sin embargo, cuando las instituciones oficiales no pudieron absorber la masa completa de desplazados, gran parte de la asistencia diaria a los refugiados recayó sobre las amas de casa y las familias que, a principios de 1937, les proporcionaron alojamiento»¹⁵¹. A partir del 1937 la crisi de les subsistències s'agreujaria fins al punt en què aparegueren el racionament, el mercat negre, la corrupció i els fraus. En paral·lel, l'allau de refugiats s'intensificà produint la saturació dels centres d'acolliment i comportant, a la vegada, una intensificació del problema del ja malmès proveïment. Així doncs, se'ls començà a instal·lar en cases particulars. Si en un inici aquests eren rebuts amb afecte i solidaritat, a mesura que la guerra s'allargava els començaren a veure amb recel a causa de l'empitjorament de les condicions de vida. Per donar solució als problemes creixents, l'agost del 1937, el conjunt de tasques derivades d'aquesta nova arribada de desplaçats va centralitzar-se en el Comissariat d'Assistència als Refugiats¹⁵², adscrit a la Direcció General d'Assistència Social.

---

¹⁵¹ *Ibid.*, pàg. 210.

¹⁵² Aquest organisme fou creat després que es dissolgués el Comitè Central d'Ajut als Refugiats. Els dos organismes tingueren la funció, en diferents períodes, de distribuir, allotjar i mantenir els refugiats que arribaren a Catalunya cap a diferents localitats catalanes.

El treball d'auxili que dugueren a terme les dones fou importantíssim, no solament pel fet d'atendre els refugiats en tot moment sinó també pels serveis socials així com la creació de guarderies i menjadors col·lectius¹⁵³.

Les successives derrotes de l'exèrcit republicà contribuïren a la necessitat de fer evacuacions immediates dels infants que vivien en aquells indrets cap a territoris, considerats, “més segurs”¹⁵⁴. L'amenaça dels enfrontaments armats entre els dos bàndols així com l'avenç de les tropes franquistes, seguit per la falta d'aliment que comportava malalties a causa de la falta d'higiene i nutrició foren els principals motius que varen impulsar a mobilitzar els infants.

Tot i que en primera instància les mans es van obrir a tots els refugiats, en perllongar-se la guerra, l'ajuda i protecció als nens passà a ser un objectiu prioritari: acollir-los a les escoles, proporcionar-los joguines i, sobretot, atendre els que tenien el pare al front o l'havien perdut.

Fent referència a aquest darrer fet cal assenyalar el cartell elaborat per Josep Lluís Rey Vila,

“Sim”, que es produí per la setmana de l'infant. En aquest s'observen mostres d'afecte entre un soldat i un nen. A partir del text “*Alivia la ausencia del padre...con tus donativos*” compremem que el nen ha hagut de fugir de la seva població d'origen – matisar que normalment fugien amb la mare ja que el pare o bé es trobava al front o bé havia caigut en ell– i refugiar-se en un indret que fos “més segur”.

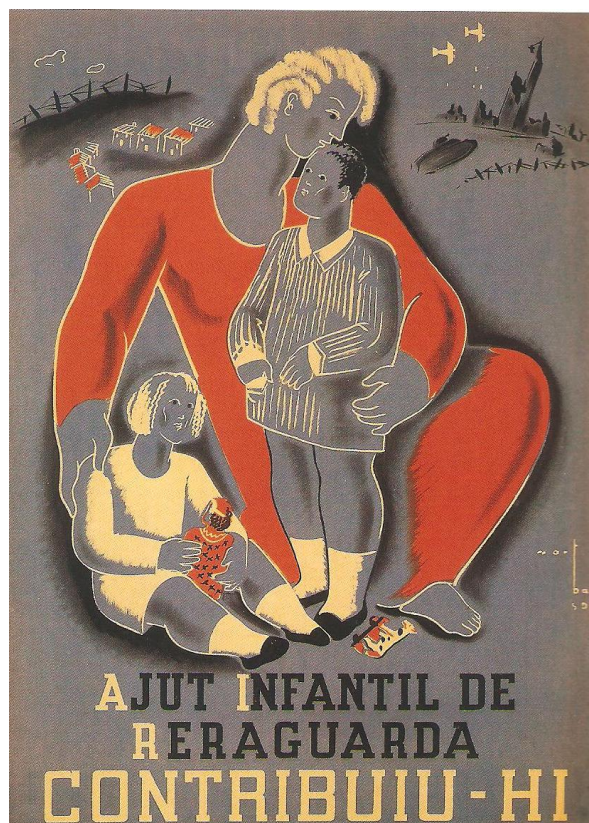
REY VILA, J.Lluís (1937). “*Alivia la ausencia del padre...con tus donativos*”¹⁵⁵.

¹⁵³ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 212; apunta que «*el trabajo de las voluntarias constituía el fundamento de las instituciones benéficas, tanto oficiales como no oficiales, y era vital para la supervivencia de los niños y los adultos refugiados*».

¹⁵⁴ Catalunya i València es varen convertir en terra d'acollida de molta gent que fugia del bàndol feixista. I és que els refugiats se sentien més segurs en aquestes àrees que tenien sortida a l'estranger, per terra o per mar, que a Extremadura, Andalusia o Madrid

¹⁵⁵ REY VILA, J.Lluís (1937). “*Alivia la ausencia del padre...con tus donativos*”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 420.

El següent cartell de Martí Bas s'observa com es dugué a terme una gran contribució humanitària entorn els refugiats i, sobretot, el col·lectiu de nens. En aquest, s'observa la figura d'una mare abraçant i protegint un nen i una nena tot fent una crida per tal tothom aportés el seu granet sota el text: “Ajut infantil de rereguarda. Contribuiu-hi”.

BAS, M. (1937). “Ajut infantil de rereguarda. Contribuiu-hi”¹⁵⁶

Aquests dos cartells que tenim a continuació pretenen conscienciar la població de la necessitat de mostrar la seva solidaritat i empatia en un context tan convuls com fou la Guerra Civil espanyola. En el primer d'ells apareix una dona amb la mà a la cara –sense poder amagar la tristesa i alhora por que hi ha en el seu interior–. A més a més, observem com hi ha quatre cistelles amb les coses que ha pogut agafar abans no es produís un bombardeig ja que en el seu rerefons es veu una casa devastada. En el bàndol nacional es dugueren a terme bombardeigs sobre objectius estratègics del bàndol republicà però també sobre la població de la rereguarda. El text que hi apareix és molt clar: “¡Acógela!”, la qual cosa suposa que la població civil es veu en l'obligació moral d'acollir-los a la seva llar.

¹⁵⁶ BAS, M. (1937). “Ajut infantil de rereguarda. Contribuiu-hi”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 414.

En el de Cervigón s’observa una àvia amb un nen petit en braços. Com elements secundaris – però no menys importants– hi ha dos avions juntament amb un projectil que va directe a ells mentre una mà amb el dit índex apuntant la població diu: “¿Consentirás tu esto? Ayuda a la evacuación”. Així doncs pretén conscienciar la població de la necessitat que mostri la seva empatia vers aquelles persones que viuen en indrets que estan essent bombardejats per l’aviació del bàndol nacional. Interpel·la a la consciència de la població per tal que no sigui reticent a acollir refugiats. Es tracta d’un acte de solidaritat en el qual tota la ciutadania s’ha d’implicar.

PADIAL. (1936-1939). “¡Acógela!”¹⁵⁷

CERVIGÓN (1937). “Ayuda a la evacuación. ¿Consentirás tu esto?”¹⁵⁸

La solidaritat entre les regions del bàndol republicà va ser una font important de cartellisme, i fins a cert punt, era la rèplica republicana a la “unidad” sobre la qual els nacionalistes basaven la seva estratègia. El cartell fomentava l’ajuda procedent de les ciutats o de les regions que van ser quasi tota la guerra a la rereguarda, com Barcelona i València, cap a les que progressivament van

¹⁵⁷ PADIAL. (1936-1939). “¡Acógela!”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet>

¹⁵⁸ CERVIGÓN (1937). “Ayuda a la evacuación. ¿Consentirás tu esto?”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1566&page=1&from=busqueda>

trobar-se al front de guerra. Foren significatives les ajudes que es varen organitzar per contenir les ofensives tant de Madrid com del País Basc¹⁵⁹.

Les victòries franquistes, relativament fàcils, assolides en els primers mesos del conflicte varen fer pensar els insurrectes que Madrid, capital del símbol del poder republicà, es conqueriria ràpid. Tanmateix, l'ofensiva franquista sobre Madrid va topar amb una resistència més forta de la que esperaven els militars. Davant la possibilitat de la caiguda de la capital, el 29 d'octubre, va decretar-se la mobilització general per aturar l'ofensiva i la República va veure's obligada a desplaçar-hi tropes procedents d'altres fronts. Aquest mateix dia es produí l'atac contra els nacionals gràcies als tancs i avions russos¹⁶⁰. És el moment del naixement de consignes que esdevindrien mítiques per a la resistència republicana com “*¡No pasarán!*” o “*¡Madrid será la tumba del fascismo!*”. Dolores Ibárruri enaltia la moral dels defensors de Madrid amb la seva oratòria: “*Más vale morir de pie que vivir de rodillas*” així com “*Más vale ser la viuda de un héroe que la esposa de un cobarde*”. L'avenç dels nacionals va fer palesa la necessitat de canviar la situació. El 4 de novembre, amb els nacionals a les portes de Madrid, quatre anarcosindicalistes de la CNT van integrar-se al govern, fet que indicava la gravetat de la situació, ja que així la CNT abandonava els seus principis més sagrats per defensar un règim democràtic amenaçat de mort. Amb l'arribada de la Legió Còndor alemanya¹⁶¹, el govern republicà estava tan segur de la caiguda de Madrid que va marxar cap a València el 6 de novembre i va deixar la defensa de la ciutat en mans del general Miaja¹⁶². Tanmateix no fou una fugida d'última hora sinó que, prèviament, s'havia discutit el canvi de seu del Govern: de Madrid a València, esdevenint la capital de la República.

Madrid va resistir, malgrat l'atac frontal de l'exèrcit insurrecte i les constants incursions aèries, gràcies també a l'ajut dels tancs russos, les columnes de voluntaris catalans, sobretot la dirigida per Bonaventura Durruti i al paper que desenvoluparen les Brigades Internacionals –unitats militars formades per voluntaris d'esquerra vinguts d'arreu del món– per combatre el feixisme en defensa de la República i en contra dels militars insurrectes del general Franco reforçats pels

---

¹⁵⁹ CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, pàg. 451.

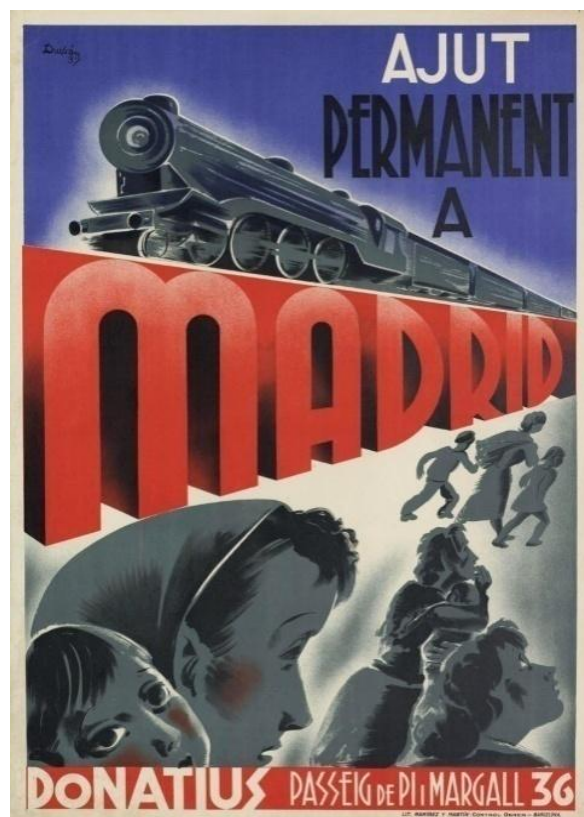
¹⁶⁰ Largo Caballero a través de Radio Madrid comunicà a la població de l'arribada de tancs i avions russos: «*Ha llegado el momento de dar un golpe mortal. Se está acrecentando nuestro poder para pasar a la ofensiva. Tenemos tanques y poderosos aviones. ¡Escuchad, camaradas! Al amanecer, nuestra artillería y nuestros trenes blindados abrirán el fuego. Inmediatamente atacarán nuestros aviones. Los tanques avanzarán contra nuestros enemigos en su punto más vulnerable*».

¹⁶¹ La Legió Còndor alemanya, comandada pel general Hugo Sperrle, era una esquadra formada per esquadilles especialitzades, que comptaven amb els últims avenços tecnològics alemanys en matèria de bombarders, caces i armament motoritzat, que volien provar a Espanya.

¹⁶² PRESTON, P. (2013). *La Guerra Civil espanyola*. Barcelona: Editorial Base, pàg. 179.

règims totalitaris d'Alemanya i Itàlia. El fet que voluntaris d'arreu del món s'unissin a la lluita es justificava de la següent manera: «*La Guerra Civil espanyola semblava l'oportunitat perfecta perquè un individu es comprometés de manera positiva i eficaç en una qüestió que es plantejava amb una claredat absoluta: o estaves en contra de l'expansió del feixisme i anaves a combatre-la, o consenties els seus crims i eres culpable de permetre'n l'expansió*»¹⁶³.

Des de Catalunya es va fer un gran esforç humà i econòmic per donar suport a Madrid. La solidaritat catalana vers Espanya i la fidelitat al govern de la República es reflecteixen en cartells tan emblemàtics com “Defensar Madrid és defensar Catalunya”. És més, es varen convocar diades especials d'ajut així com es creà un comitè d'assistència permanent.

ANÒNIM (1937). “*Diada de Madrid: Ajudem-lo!*”¹⁶⁴

MARTÍN, R. (1937). “*Ajut Permanent a Madrid: donatius*”¹⁶⁵

Els cartells que hi ha a continuació tots tenen la consigna: “Evacuad Madrid”. El primer d’ells, el de Pedrero, ens mostra una dona, fill en braços, fugint dels nacionals que estaven entrant a la

¹⁶³ PRESTON, P., *op. cit.*, 2013, pàg. 187.

¹⁶⁴ ANÒNIM (1937). “*Diada de Madrid: Ajudem-lo!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1299&page=1&from=busqueda>

¹⁶⁵ MARTÍN, R. (1937). “*Ajut Permanent a Madrid: donatius*”. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavbllorepu/id/469>

ciutat, fet que s'observa a través dels avions que sobrevolen un cel negre, indicatiu de mort. Els dies 18 i 19 de novembre del 1936 Madrid va patir una forta onada de bombardeigs «*bombardeos aéreos que causan numerosas víctimas indefensas en la población civil, entre ellas tantas mujeres y niños*»¹⁶⁶. L'eslògan, a més del conegut “*Evacuad Madrid*”, afegeix “*confiad vuestra familia a la Republica*” intentant donar un bri d'esperança a la població fent patent que tot i la necessitat de fugir de Madrid per la proximitat de les tropes nacionals encara no està tot perdut.

PEDRERO (1937) “*Evacuad Madrid: Confiad vuestra familia a la República*”¹⁶⁷

En el següent també s'escenifica el bombardeig a la capital juntament amb una dona ferida per la qual cosa és indispensable evacuar Madrid per tal que no mori més població civil. I, finalment, en el darrer apareix una dona amb un nadó en braços –imatge que es repeteix fins a tres vegades i cada vegada de mides més reduïdes, fet que escenifica que els nacionals s'estan aproximant i comporten la mort de la població civil– juntament amb la imatge d'avions que evidencien el bombardeig aeri que pateix Madrid. Per tot, és necessari i indispensable evacuar Madrid.

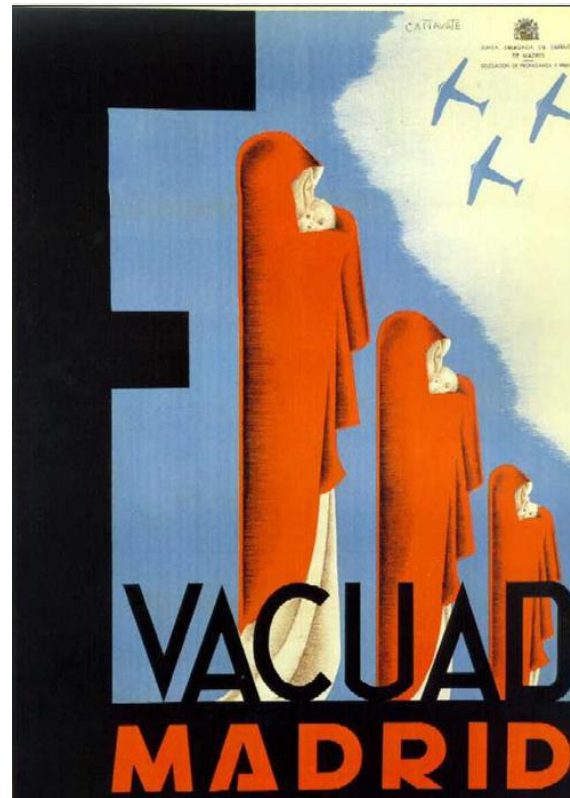
---

¹⁶⁶ SOLÉ I SABATÉ, J. M I VILLARROYA, J. (2003). *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, pàg. 53.

¹⁶⁷ PEDRERO (1937) “*Evacuad Madrid: Confiad vuestra familia a la República*”. Recuperat de <http://vrcultura.uv.es/cultura/coleccion/c/fichaimp.asp?ID=UV002160>

ANÒNIM (1939). "Evacuad Madrid"¹⁶⁸

CAÑAVATE, A. (1937). "Evacuad Madrid"¹⁶⁹

Una altra zona que va rebre tot l'auxili català va ser el nord de la Península, a partir del març del 1937, que la guerra es desplaçà cap a aquells territoris. Euskadi, especialment, va patir uns atacs ferotges, a conseqüència dels quals el govern i les institucions basques es van traslladar a Barcelona.

Davant la dificultat per prendre Madrid, el conflicte va derivar en una guerra de posicions en la qual es lluità pel control del nord del país. Des del mes de març del 1937, els franquistes van dur a terme una ofensiva general al nord del país. En aquells moments, una estreta franja integrada per Astúries, Cantàbria i Biscaia restava en mans de la República, però era un territori aïllat de la resta de dominis republicans. Els nacionals controlaven Navarra, Àlaba i Sant Sebastià, però el gruix del territori basc –fonamental pels seus recursos miners, siderúrgics i industrials–, romania en mans de la República. D'aquesta manera, els insurrectes, sota el comandament del general Mola, van iniciar l'atac sobre Biscaia a les darreries del mes de març. En aquest context, el 26

¹⁶⁸ ANÒNIM (1939). "Evacuad Madrid". Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/singleitem/collection/pavellorepu/id/614/rec/2>

¹⁶⁹ CAÑAVATE, A. (1937). "Evacuad Madrid". Recuperat de <http://www.artesbhac.net/Carteles/Cartelistas/Canavate/Canavate.htm>

d'abril de 1937, la ciutat basca de Gernika va ser bombardejada per la Legió Còndor alemanya. Es produïa així el primer bombardeig aeri de la història que tenia com a únic fi terroritzar la població civil ja que Gernika era un objectiu sense cap rellevància ni militar ni estratègica. Així, tot i les maniobres de distracció republicanes, Franco va poder acabar amb l'ocupació del nord peninsular. Bilbao va caure el 19 de juny, a l'agost va prendre Santander i, finalment, Astúries va ser ocupada l'octubre. El nord ja estava controlat pels nacionals. En paral·lel, milers de persones iniciaven un desplaçament massiu de població cap als territoris republicans fugint dels exèrcits franquistes que ocupaven el territori¹⁷⁰.

La complicitat de bascos i catalans contra el feixisme quedà reflectida al següent cartell de Carmona on els catalans demanaven ajuda per a defensar Euskadi de la invasió franquista. Al bell mig del cartell hi ha la imatge d'una dona, que representa l'arquetip basc, amb el dit índex assenyalant la bandera basca. Aquest fet, doncs, ens evidencia la crida de soldats que està realitzant perquè s'adhereixin al combat contra els nacionals que pretenen ocupar el territori. Els soldats catalans, acompanyats per la bandera catalana, es troben dempeus i fusell en mà. Per altra banda, observem com els soldats bascos, també representats per la seva bandera, es troben lluitant contra els nacionals. Per sobre d'ells sobrevolen quatre avions, fet representatiu de l'atac aeri que ha patit la població civil de Gernika.

CARMONA (1937). “Ofensiva para Euzkadi”¹⁷¹

¹⁷⁰ MORENO, V. (s.d.). “Etapas militares de la Guerra Civil: l'ocupació del nord i l'arribada a la Mediterrània (abril de 1937 – març de 1938)”. *Sàpiens*. Recuperat de <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2011/04/07/etapes-militars-de-la-guerra-civil-l%E2%80%99ocupacio-del-nord-i-l%E2%80%99arribada-a-la-mediterrania-abril-de-1937-marc-de-1938/>

¹⁷¹ CARMONA (1937). “Ofensiva para Euzkadi”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 474.

3.2.4. LA DONA COM A VÍCTIMA DEL FEIXISME

El feixisme com a moviment polític es construí a partir dels valors masculins, que suposaven una exaltació de la virilitat, com el culte a la violència o l'articulació simbòlica entorn d'un líder carismàtic¹⁷². El feixisme, doncs, era considerat la manifestació màxima del patriarcat i implicava la subordinació de les dones a la figura masculina. En defensa del govern legítim de la República, un nombre considerable de dones varen participar activament en la lluita del poble espanyol contra el feixisme¹⁷³.

Dins aquest corpus, la dona serà utilitzada com a víctima del feixisme per tal que la societat prengüés consciència i intentés per tots els mitjans acabar amb ell. Una lluita contra el feixisme i la misèria econòmica. Una lluita per la pau i la llibertat.

En el cartell de Parrilla s'observa com la dona ha estat víctima del feixisme. Aquesta es troba morta al terra a causa de l'exèrcit nacional. El cartellista no solament pretén fer sorgir el sentiment d'odi vers el feixisme sinó que, a més, vol conscienciar la societat i que, aquesta, al seu torn, mostri solidaritat i empatia per les víctimes del feixisme. Vol mostrar la necessitat de creació de més refugis per tal d'evitar aquestes baixes tal i com l'eslògan ens indica: “¡Camaradas de la retaguardia! Más refugios y evitaremos nuevas víctimas”. A més, sabem que la causa de la desgràcia d'aquesta dona és el feixisme ja que es troba present en forma d'esvàstica.

PARRILLA (1938). “Camaradas de la retaguardia: Más refugios y evitaremos nuevas víctimas”¹⁷⁴

¹⁷² CENARRO, Ángela (2011). Dona i Falange. En David Ginard, *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Palma: Documenta Balear, pàg. 130.

¹⁷³ L'obra de STROBL, I. (2002). *Partisanas. La mujer en la resistencia armada contra el fascismo y la ocupación alemana (1936-1945)*. Barcelona: Virus; aportà una nova visió i estudi del paper de la dona a la Guerra Civil contra el feixisme i, també, contra el nazisme. Aquesta marcà un abans i un després en la historiografia en el moment de la seva publicació ja que era un episodi que s'havia mantingut exclòs de la història de les dones. D'aquesta manera sortiren a la llum el nom d'aquelles que tingueren un paper cabdal en la lluita contra el feixisme però que foren oblidades per la història.

¹⁷⁴ PARRILLA (1938). “Camaradas de la retaguardia: Más refugios y evitaremos nuevas víctimas”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1469&page=25&from=busqueda>

En relació a l'anterior cartell, en aquest la víctima del feixisme és el nen petit tot i que la dona també ho és però de manera més indirecta ja que no és ella qui ha mort a causa dels atacs duts a terme pels nacionals. Per tant, no ha perdut la vida tot i que la mort del seu fill ha provocat que part d'ella estigui sense vida –metafòricament parlant–. Això s'observa amb l'expressivitat de la seva cara. Una cara de desesperació i dolor així com d'odi, fet que queda reflectit amb el: *¡Criminales!*

RAS (1936). "¡Criminales!"¹⁷⁵

En el cartell de Tejada apareixen unes mans negres que pretenen arrabassar el nen dels braços de la mare. Aquestes mans simbolitzen el feixisme com es representa a través del jou i les fletxes. També es troba present a través dels colors utilitzats per Tejada: el vermell i el negre. La mare alça el puny en defensa del fill que té en braços. Aquesta, doncs, és simbolitzada com una autèntica víctima del feixisme.

---

¹⁷⁵ RAS (1936). "¡Criminales!". Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1596&page=1&from=busqueda>

TEJADA, Aníbal (1936). “Defiende a tu hijo!”¹⁷⁶

3.2.5. LA DONA COM A PORTADORA DE MALALTIES VENÈRIES

Podríem diferenciar dos tipus de cartells entorn la imatge de la dona i la prostitució: els cartells de prevenció i els cartells de rehabilitació. Com bé apunta Inmaculada Julián «*el tema de la prostitució es va tractar de distinta manera pels organismes oficials i per les organitzacions polítiques. Els primers van organitzar una campanya qualificada de “profilàctica” encarregant una sèrie de cartells que advertien del perill de les malalties venèries. Les organitzacions polítiques, entre les que hem de destacar el Secretariat femení del POUM “Mujeres Libres”, van dur a terme una campanya en contra de la prostitució en un sentit educatiu, tendent a l’eliminació de la mateixa i a l’alliberament de la dona*»¹⁷⁷.

Un dels tipus de cartells que trobem són aquells, de caràcter preventiu, que presenten la dona com a portadora de malalties venèries. Aquests tenen com objectiu combatre les causes i les

¹⁷⁶ TEJADA, Aníbal (1936). “Defiende a tu hijo!”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=15&page=1&from=busqueda>

¹⁷⁷ JULIÁN, I. (1994). “Dona i Guerra Civil a Espanya (1936-1938): representació gràfica”. Pensar las diferencias. Barcelona: Institut Català de la Dona-UB, pàg. 144.

conseqüències de la prostitució, la difusió de les malalties venèries i l'abús de l'alcohol, que causaven estralls al front i que, segons els cartells, eren tan perillosos com l'enemic¹⁷⁸.

En un inici quan la miliciana s'adherí al front en defensa de les seves llibertats lluitant colze amb colze amb molts soldats fou mitificada, glorificada per l'empresa que duia a terme. Tanmateix, a la tardor del 1936 es començà a desenvolupar una propaganda contrària a la presència femenina al front¹⁷⁹. La imatge de la dona mitificada anà desapareixent deixant pas a una imatge degradada de la dona en ésser acusada d'anar al front «*para mantener relaciones con los soldados –contagiándoles enfermedades– y para buscar marido*»¹⁸⁰. Fou canviada la seva lectura en un sentit negatiu que la desplaçà de la visió heroica de coratge contra el feixisme a una figura desprestigiada i reprobable. Una de les causes que condicionà que les dones marxessin del front i anessin a la rereguarda fou la imatge que s'estava formant d'elles. Tot i així, no totes abandonaren la lluita i algunes continuaren al front defensant els seus interessos. Però, també n'hi hagueren d'altres que es quedaren al front per tenir alguns ingressos econòmics i mantenir-se en vida a causa de la precarietat del moment convertint-se, doncs, en prostituta¹⁸¹. Nash argumenta com la premsa tant republicana com feixista donà una gran atenció a aquesta acusació esdevenint «*un instrumento sumamente eficaz para confinar a las mujeres a la retaguardia. [...] incluso se insinuó que representaban a la Quinta Columna y se infiltraban en las filas antifascistas*»¹⁸². Així doncs, la miliciana es convertí en referent negatiu, d'exclusió social en associar la seva figura a la prostitució.

La prostitució es considerava la causa principal de les malalties venèries, per la qual cosa es va intensificar la lluita contra aquesta. «*El infame tráfico de esclavas blancas, el saqueo depravado de mujeres dedicadas a la prostitución y, sobre todo, el grave y angustioso problema de la propagación de las enfermedades venéreas que están perjudicando a la raza, todo ello hace que la abolición de la institución inmemorial del prostíbulo sea un imperativo humanitario y un noble principio político y social*»¹⁸³.

---

¹⁷⁸CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 373.

¹⁷⁹ La preocupació higiènica i sanitària va motivar la decisió de prescindir de dones al front ja que es relacionava les milicianes amb la prostitució.

¹⁸⁰ GÓMEZ ESCARDA, M., *op. cit.*, 2008, pàg. 89.

¹⁸¹ GUEREÑA, Jean-Louis (2003). *La prostitución en la España contemporánea*. Madrid: Marcial Pons, pàg. 400 estipula que: «*Tanto en la zona republicana como en la franquista, el burdel y la prostitución (el sexo venal en todas sus formas) volvieron a ocupar su espacio anterior (e incluso con más fuerza y tal vez con una visibilidad mayor), con unas características específicas debidas a la coyuntura bélica misma (como la fuerte concentración de militares o la pérdida del marido y de recursos económicos para la viuda), a la provisionalidad de la vida y a la búsqueda de placeres inmediatos, y también a la conquista de nuevos espacios de libertad (entre las cuales figuraba naturalmente la sexual)*».

¹⁸² NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 169.

¹⁸³ *Ibid.*, pàg. 220.

Així doncs, s'inicià una política dirigida a confeccionar cartells que conscienciessin els soldats, sobretot, sobre els perills de contreure algun tipus de malaltia en mantenir relacions sexuals amb les prostitutes o amb les dones del front. També es feu ús «de viñetas muy próximas a las de un "cómic" para facilitar la tarea divulgativa frente a un público no siempre totalmente alfabetizado, como en el folleto "Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto" »¹⁸⁴.

Tots els cartells contindran, doncs, un alt contingut sexual posant èmfasi als conceptes de malaltia venèria, prostitució i dona. «Mediante la creación de prostíbulos y reconocimientos médicos periódicos, los higienistas, reformadores morales y eugenistas sociales de los siglos XIX y XX no sólo trataban de controlar la prostitución y las enfermedades venéreas sino también de hacer campaña a favor de una conciencia pública»¹⁸⁵.

Un exemple clar seria aquest de Carmona on observem la dona en primer pla i com a reclam en ser representada en colors vius i de manera sensual fent ús dels seus dots, mentre que el soldat apareix al seu darrere captivat per ella com si es tractés d'un objecte sexual. En un segon pla podem observar un soldat mort a causa de la guerra per l'enemic, és a dir, un soldat que ha caigut al front. El text del cartell és molt explícit i ens permet entendre el símil que apareix en ell: *"Evita las enfermedades venéreas, tan peligrosas como las balas enemigas"*. Així doncs, el que ens pretén dir és que mantenir relacions sexuals amb aquestes dones és exposar-se a morir com si et trobessis a primera línia del front.

CARMONA (1936). *"Evita las enfermedades venéreas tan peligrosas como las balas enemigas"*¹⁸⁶

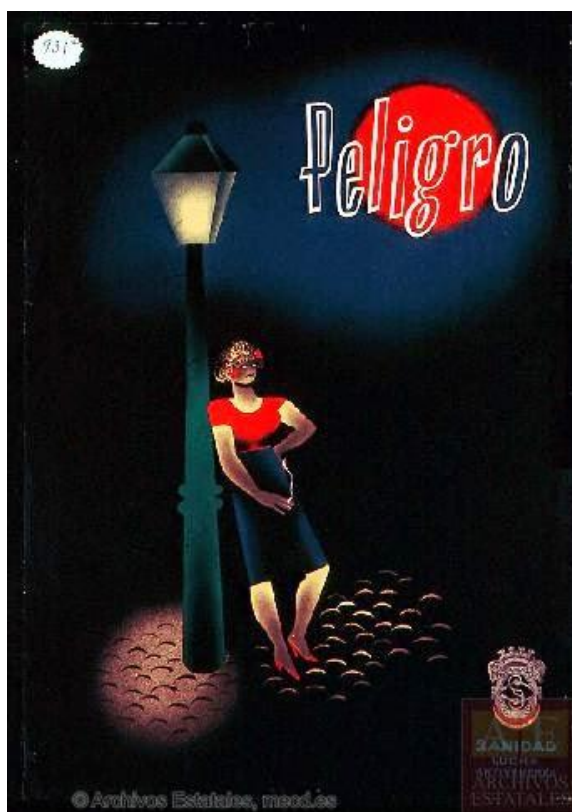

¹⁸⁴ GUEREÑA, Jean-Louis, *op. cit.*, 2003, pàg. 407.

¹⁸⁵ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 219.

¹⁸⁶ CARMONA (1936). *"Evita las enfermedades venéreas tan peligrosas como las balas enemigas"*. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/476>

Igual que en el cartell anterior, en aquest apareix la imatge d'una dona amb una samarreta vermella i sota una farola de manera seductora com a reclam per a la població masculina. En aquest cas, podríem dir que el cartell no va dirigit únicament als soldats –ja que no n'apareix cap de representat– sinó que va dirigit a tota la població masculina ja que es considera que les prostitutes són un perill per a aquesta. Convé assenyalar el paral·lelisme que es fa en aquest cartell amb un senyal de trànsit. El text es troba dins un cercle que significa prohibició. Així doncs, la seva finalitat és prevenir que s'hi acostin.

ANÒNIM (1937-1939). "Peligro"¹⁸⁷

Un altre cartell preventiu que segueix la mateixa línia que els anteriors és el de F. Rivero Gil en què s'intenta avisar el soldat de les nefastes conseqüències que tindrà si manté relacions sexuals amb les dones que hi ha al front. La imatge és molt representativa ja que s'observa un braç, esquelètic, que rodeja el soldat tot esdevenint un símil amb la mort. Per tant, el que pretén transmetre aquest cartell és que s'allunyin de les dones del front perquè el contacte amb elles els comportarà malalties venèries i, conseqüentment, la mort. És més, el soldat és pràcticament

¹⁸⁷ ANÒNIM (1937-1939). "Peligro". Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=969&page=1&from=busqueda>

mort a causa de l'abraçada que li fa la dona. El text ho reflecteix: “*¡Atención! Las enfermedades venéreas amenazan su salud. ¡Prevente contra ellas!*”.

RIVERO GIL (1936 - 1939). “*¡Atención! Las enfermedades venéreas amenazan tu salud : ¡Prevente contra ellas!*”¹⁸⁸

En els dos següents cartells escollits la dona apareix nua i, en certa forma, és el soldat qui ocupa el primer pla i l'observa abduït i seduït pels dots d'aquesta. En el primer, la dona apareix embolcallada per una serp que simbolitza de manera evident la malaltia per la qual cosa és convenient no acostar-se a ella. Es considera, tal i com es representa en el cartell, que contreure una malaltia venèria equival a una deserció. En el segon es dona un consell al soldat a través d'una comparació entre els “mals veneris” i les “bales”. Aquesta identificació era molt comuna i apareix com a eslògans en altres cartells, com el primer que he esmentat de Carmona.

¹⁸⁸ RIVERO GIL (1936 - 1939). “*¡Atención! Las enfermedades venéreas amenazan tu salud : ¡Prevente contra ellas!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=163&page=1&from=busqueda>

ANÓNIM (1937). "Una baja por mal venéreo es una deserción"¹⁸⁹.

ANÓNIM (1936). "Guarda't dels mals veneris com de les bales"¹⁹⁰.

Els textos que acompanyen aquests dos cartells són significatius ja que intenten avisar i conscienciar la població perquè s'allunyi de les dones del front perquè no els portaran alegries sinó, més aviat, desgràcies. Les malalties venèries passaren a ésser denominades com el "feixisme de la naturalesa" ja que s'equiparaven les conseqüències de les bales dels enemics a les conseqüències de les malalties venèries.

A continuació, en el cartell de Monterol, és el símil de la dona amb la mort i el text que l'acompanya és molt explícit: "Esta catástrofe ocasionó cien muertos. Una mujer con venéreo puede ocasionar la desgracia a cien familias". Aquest eslògan intenta prevenir els homes ja que compara en termes d'igualtat la guerra amb les malalties venèries. La dona apareix com un esquelet identificant-se amb la mort. Observem el soldat com vol allunyar-se'n però ella l'agafa sense permetre que pugui marxar. Ja és massa tard per alliberar-se'n ja que ha sucumbit als seus encants de dona.

¹⁸⁹ ANÓNIM (1937). "Una baja por mal venéreo es una deserción". Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1718&page=35&from=catalogo>

¹⁹⁰ ANÓNIM (1936). "Guarda't dels mals veneris com de les bales". Recuperat de <http://datos.bne.es/edicion/binp0000254048.html>

MONTEROL (1936 - 1939). *“Esta catástrofe ocasionó cien muertos: Una mujer con venéreo puede ocasionar la desgracia a cien familias”*¹⁹¹

Un altre cartell és el de C. Arteché en què hi ha dues imatges independents però que alhora es troben absolutament relacionades sobreposant-se una a l'altra. Apareix, doncs, una mare amb un somriure d'orella a orella acompanyada d'un nen, també rialler, en braços. L'altra imatge és la d'una dona nua, amb un cigarret a la mà, representant una prostituta. En aquest cartell podem observar les dues cares de la dona: la bona –la de la mare– i la dolenta –la de la prostituta–. Fins ara havíem vist com les malalties venèries perjudicaven els soldats, però ara ens adonem com també afecten negativament les dones i els fills.

---

¹⁹¹ MONTEROL (1936 - 1939). *“Esta catástrofe ocasionó cien muertos: Una mujer con venéreo puede ocasionar la desgracia a cien familias”*. Recuperat de <http://www.cervantesvirtual.com/obra/esta-catastrofe-ocasiono-cien-muertosuna-mujer-con-venereo-puede-ocasionar-la-desgracia-a-cien-familias/>

ARTECHE (1938). *"Lluita antiveneria / cureu-vos!: el flagell veneri afecta cruelment la mare i l'infant"*¹⁹²

Seguidament s'analitzaran aquells cartells en què la dona ja no és vista com a causant de malalties venèries sinó que és considerada com una víctima més d'una societat dominada pels homes i on el gènere femení no té massa cabuda. És a dir, els cartells de rehabilitació.

En el cartell de Montleón és molt significatiu el trencament de les cadenes que embolcallen el cos nu de la dona ja que simbolitza que la dona és lliure, que és capaç de decidir sobre la seva vida i que pot trencar amb el sistema que l'havia obligada, en certa forma, a prostituir-se. Les cadenes, en primer terme, simbolitzen l'opressió, la falta de llibertat i, la seva ruptura, significa la lluita contra aquesta opressió.

¹⁹² ARTECHE (1938). *"Lluita antiveneria / cureu-vos! : el flagell veneri afecta cruelment la mare i l'infant"*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=252&page=1&from=busqueda>

MONLEÓN (1936). "¡Mujer...! Tu felicidad conyugal está en tus manos"¹⁹³

De gran rellevància fou l'acció que dugué a terme *Mujeres Libres* per intentar integrar les dones que es dedicaven a la prostitució a la societat; acudint als *Liberatorios* per tal de redreçar la seva vida. Fou una campanya d'autèntica rehabilitació dirigida a aquestes. «*La Agrupación intentó plantear el problema social de la prostitución desde la perspectiva de mujeres abocadas a prostituirse por falta de medios económicos*»¹⁹⁴ en un context en què els homes es trobaven al front i, per tant, la major força de treball de la família i la que duia un sou no hi era. Aquest fet comportava una precària situació tant per a la dona com per a la família en si. En aquest cas, la dona es veia obligada a ocupar el rol de l'home. La precària situació de la majoria de la població a causa de la guerra no ajudava, per la qual cosa moltes dones es veien obligades a vendre el seu cos per tal d'aconseguir alguns ingressos i, d'aquesta manera, sustentar la família. «*Las mujeres que venden su cuerpo se ven obligadas a ello por muchas razones. La principal es la necesidad. El paro obrero y la explotación económica de las mujeres son características del capitalismo. Con el fin de ganar un salario miserable trabajando como esclavas, muchas mujeres, en su ignorancia, prefieren prostituirse. En una familia desempleada, la prostitución puede ser una solución momentánea. Los amos, empresarios y todo tipo de canallas se aprovechan de la indigencia de los*

¹⁹³ MONLEÓN (1936). "¡Mujer...! Tu felicidad conyugal está en tus manos". Recuperat de <http://galeriadimatges-galderich-leblansky.blogspot.com.es/2009/12/mujer-tu-felicidad-conyugal-esta-en-tus.html>

¹⁹⁴ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pp. 219-233.

*pobres para prostituir a sus mujeres»*¹⁹⁵. En un dels escrits de l'organització de Mujeres Libres es fa referència al factor econòmic: «Insistimos en que el único camino para resolver el problema sexual es la igualdad política y económica, factores para una capacitación femenina que dote a la mujer de un sentido de deber y de responsabilidad»¹⁹⁶. Tornen a incidir en aquest factor econòmic en una altra publicació: «Sólo la libertad económica hace posibles las demás libertades, tanto en los individuos como en los pueblos. Son necesarias una libertad y una igualdad económicas: una igualdad de salarios, una igualdad de sueldos, una igualdad de acceso a los medios trabajadores de todas clases»¹⁹⁷.

Nash, en poques paraules, concep la figura de la prostituta «como víctima de la opresión de clase y de la vulnerabilidad sexual, también reseñaba la capacidad femenina para la acción y presentaba la prostitución como una estrategia de resistencia de las mujeres obreras indigentes»¹⁹⁸.

AGRUPACION MUJERES LIBRES C.N.T.-F.A.I.

Prostitución

Los "musicalls" y las casas de prostitución siguen abarrotadas de pañuelos rojos, rojos y negros y de toda clase de insinuas antifascistas. Es una incomprensible incoherencia moral que nuestros milicianos luchadores magníficos en los frentes de unas libertades tan queridas sean en la retaguardia los que sustentan y aun extienden la depravación burguesa en una de sus más penosas formas de esclavitud: la prostitución de la mujer. No se explica que espíritus dispuestos en las trincheras a todos los sacrificios necesarios para vencer en una guerra a muerte, fomenten en las ciudades la humillante compra de carne humana de clase y de condición.

COMBATIENTES: No seáis vosotros, nuestros propios camaradas, los que entorpecéis con una conducta de señoritos una labor de por sí tan difícil. Ayudadnos a que todas las mujeres se sientan responsables de su dignidad humana. No sigáis atropellando a las que, como único medio de existencia, tienen que soportar vuestra tiranía de compradores, mientras nosotras nos esforzamos en hallar el medio mejor de emancipar estas vidas.

COMBATIENTES: Cooperad con nosotras en esta ardua tarea.

Mujeres Libres

C. N. T. - F. A. I.

1936-1937

¹⁹⁵ *Ibid.*, pàg. 224.

¹⁹⁶ NASH, M., *op. cit.*, 1975, pàg. 168.

¹⁹⁷ *Ibid.*, pàg. 182.

¹⁹⁸ NASH, M., *op. cit.*, 1999, pàg. 224.

En un cartell de la Agrupació Mujeres Libres¹⁹⁹ observem com aquestes arremeten contra els homes de classe obrera denunciant que *«es una incomprensible incoherencia moral que nuestros milicianos –luchadores magníficos en los frentes de unas libertades tan queridas– sean en la retaguardia los que sustenten y aun extiendan la depravación burguesa en una de sus más penosas formas de esclavitud: la prostitución de la mujer. No se explica que espíritus dispuestos en las trincheras a todos los sacrificios necesarios para vencer en una guerra a muerte, fomenten en las ciudades la humillante compra de carne, hermana de clase y de condición»*.

Mujeres Libres considerà oportú dur a terme certa acció per reduir el nombre creixent de prostitutes i prostíbuls. Per això, una de les seves iniciatives fou crear els anomenats “*Liberatorios de Prostitución*”²⁰⁰, uns centres de rehabilitació i reinserció social. Aquesta iniciativa tingué el recolzament del conseller de Sanitat de Catalunya Félix Martí Ibáñez, però no fructificà: *«Concebimos los “liberatorios de prostitución” [...] sobre la base de que la prostituta representa el estadio final de un proceso de desadaptación en su triple modalidad: Social, amorosa y biológica. [...] Verificado el censo de prostitutas, y sobre los datos que ya obraban en nuestro poder, pensábamos instaurar liberatorios de unas 200 plazas de cabida con apariencia y agrado de bogar –nunca con similitud de cárcel–»*²⁰¹.

Federica Montseny Mañé, ministra de Sanitat i Assistència Social, veia inviable abolir la prostitució *«porque la prostitución representa un problema de carácter moral, de carácter económico y de carácter social que no se puede resolver radicalmente y que sólo será abolida en el momento en que las relaciones sexuales se liberen»*²⁰².

---

¹⁹⁹ Cartell de l'Agrupació Mujeres Libres. *Prostitución*. Centre d'Estudis Històrics Internacionals-Centre d'Estudis Històrics Contemporanis, Universitat de Barcelona.

²⁰⁰ NASH, M., *op. cit.*, 1975, pàg. 184 recull un dels escrits de Mujeres Libres que dóna a conèixer la iniciativa de construcció dels liberatorios de prostitució. Estipulen que *«en ellos se desarrollará el siguiente plan:*

1.º Investigación y tratamiento médo-psiquiátricos.

2.º Curación psicológica y ética para fomentar en las alumnas un sentido de responsabilidad.

3.º Orientación y capacitación profesional.

4.º Ayuda moral y material en cualquier momento que les sea necesaria, aun después de haberse independizado de los liberatorios.»

²⁰¹ IBÁÑEZ, F. M. (gener del 1937). “Sanidad, Asistencia social y Eugenesia en la Revolución social española”, *Estudios*, núm. 160. València, pàg. 38.

²⁰² GUEREÑA, Jean-Louis, *op. cit.*, 2003, pàg. 409.

4. CONCLUSIONS

La historiografia entorn de la Guerra Civil espanyola, malgrat el gran nombre d'obres publicades, ha continuat creixent considerablement omplint els buits existents. Si bé és cert que la Guerra Civil espanyola sempre ha suscitat un gran interès, fet que s'ha vist reflectit en les nombroses publicacions tant a dins com a fora d'Espanya, els estudis de gènere, però, foren, generalment, tardans. No fou fins a la dècada dels 70 que sorgí la història de les dones i, amb ella, la necessitat de “feminitzar-la”.

Així doncs, la història de la dona constitueix, sense cap mena de dubte, un dels àmbits d'anàlisi del nostre passat que més ha contribuït, en els darrers decennis, a una profunda renovació de la historiografia contemporània europea. Tal com han posat en relleu les principals especialistes en la qüestió, la tasca per assolir la visibilització femenina dins el coneixement històric ha estat essencial, no només perquè tinguem una visió molt més ampla i matisada, allunyada dels tòpics, sobre el paper de la dona en la política, en la societat, en l'economia i en la cultura dels segles XIX i XX, sinó també –i sobretot– per enriquir els enfocaments historiogràfics generals.

Gràcies a aquesta nova manera de concebre la història, ha sigut possible que les dones durant la Guerra Civil fossin visibles tant en el front com en la rereguarda, essent el seu esforç una gran eina per mantenir l'enfrontament bèl·lic durant els anys que durà el conflicte.

El present treball ha pretès estudiar el paper que les dones jugaren en aquest període tan convuls de la història contemporània a través del cartells de propaganda política elaborats pel bàndol republicà, quedant exclosos els del bàndol nacional. En esclatar la Guerra Civil espanyola, els bàndols republicà i nacional no s'enfrontaren solament de forma bèl·lica sinó que també ho feren ideològicament. Tanmateix, el cartell nacional, tot i el seu interès històric i la seva funció de contrast amb el republicà, és menys important quantitativament i qualitativament. És més, la dona en el cartell nacional pràcticament no apareix, a diferència dels del bàndol republicà on sí que hi tingué un paper molt rellevant.

Els cartells esdevingueren una autèntica arma de guerra i permeten resseguir la dinàmica d'aquesta. La seva principal funció, a més d'informar, era persuadir. Per això, el missatge del text i la imatge havien de ser exigents, contundents i imperatius.

En l'Espanya republicana, la guerra contra el feixisme i la dinàmica revolucionària formaren un context vital per a un canvi en la representació de les dones i en el debat entorn al seu rol a la societat.

El juliol del 1936 quan s'inicià la insurrecció militar en què una part de l'exèrcit espanyol es revoltà contra el govern de la República, a causa de la necessitat immediata de combatents per fer front a l'alçament dels sublevats, la dona s'allistà a les milícies. Aquesta fou representada com una revolucionària, una lluitadora, un membre més del Front Popular i era gairebé equiparada a l'home. Portava el mateix uniforme –una granota blava– tot empunyant l'arma i fent-se un lloc al front. S'ha de remarcar com hi hagué una inversió de rols de gènere en què les dones s'allistaren a la guerra per lluitar contra el feixisme –una activitat pròpiament masculina– tot apoderant-se, també, de la seva vestimenta. Els cartells que s'elaboraren en aquesta primera fase en què la dona té un paper en el combat, al front, presenten la miliciana en tres plans diferents. En primer lloc com a pla d'igualtat vers l'home en tant que uneixen les seves forces per combatre l'enemic comú: el feixisme. A destacar aquell en què s'observa un home i una dona juntament amb un fusell esdevenint un pla d'igualtat entre els dos sota el mític “¡No pasarán!”. En altres cartells la dona apareix per incentivar una major participació de la població en el combat al front despertant el costat viril dels homes tal i com mostra el de C. Arteché. Aquesta seduïa els homes per animar-los a complir amb els seus deures patriòtics com a soldats. I, finalment, aquell en què la imatge de la dona s'utilitza com a model a seguir com el de R. Obiols “*Por las milicias*”. Durant aquests primers mesos de la guerra, el cartellisme va esdevenir una important eina per la difusió d'aquest nou imaginari col·lectiu en què la figura heroica de la miliciana armada es convertí en el símbol de la mobilització del poble espanyol contra el feixisme.

La dona combatent havia caracteritzat els primers mesos de la revolució, però el decret de militarització del 24 d'octubre del 1936 les havia excloses dels combats. Així doncs, el govern de Largo Caballero establí un seguit de disposicions per retirar les dones del front i traslladar-les a la rereguarda.

Les guerres comporten el trasbalsament de la vida quotidiana i, per això mateix, una modificació de les normes de conducta comunament respectades pel conjunt de la societat. Les dones sofriren canvis socials i ideològics al llarg de la contesa. L'home havia de marxar al front i aquest fet es traduïa en un reajustament dels rols de gènere en què la responsabilitat femenina requeria tant en l'espai privat –associat tradicionalment a la seva figura– com en l'espai públic, incloent el treball a les fàbriques, al camp, en tasques d'infermera i, fins i tot, en activitats de caràcter polític i sindical.

La dona tingué un paper d'allò més rellevant a la rereguarda des d'on dugué a terme una activitat indispensable per al desenvolupament de la contesa. La rereguarda era un espai clau ja que és on

té lloc tota activitat econòmica i productiva que permet assegurar la producció armamentística, l'aliment, l'assistència sanitària així com tot allò que l'home necessiti al front. Així doncs, la dona es veié en la necessitat de convertir-se en un soldat a la rereguarda.

Aquest període significà un avenç entorn la seva figura ja que deixà d'estar relegada a l'àmbit de l'esfera privada per poder participar en l'àmbit públic que estava clarament limitat en funció del gènere. La guerra comportà una redefinició d'aquestes dues esferes en tant que les funcions tradicionals de mare, esposa i àngel de la llar foren canviades en el moment en què les dones proporcionaren aliments, serveis d'assistència i les necessitats bàsiques per a la supervivència diària de tota la població civil. Si bé és cert que no se'ls negava l'accés a l'esfera pública la consigna predominant es trobava sota el domini del gènere: *"Homes al front, dones a la rereguarda"*.

D'aquesta manera, els cartellistes promogueren una propaganda bèl·lica dirigida a les dones perquè prenguessin consciència del seu paper cabdal en la contesa i ocupessin els llocs de treball que fins al moment eren propis del sexe masculí, tant en la producció industrial com en l'agrícola, a més d'ocupar-se de la família. El lema, doncs, era *"Els homes al front, les dones a la rereguarda"*. Nombrosos cartells en foren testimoni tals com el de E. Cervigón *"La retaguardia no quedarà abandonada"*, el de R. Tona *"¡Comarada! Tu, al front, jo, al treball"*, així com els de Juana Francisca *"Nuestros brazos serán los vuestros"* i *"¡Compañeras! Ocupad los puestos de los que se van a empuñar un fusil"*. En aquests es mostren tasques que fins al moment eren pròpies del sexe masculí però arran del conflicte bèl·lic les dones hagueren d'ocupar els seus llocs de treball per tal que aquests poguessin anar a combatre al front. Així doncs, treballaven en fàbriques, al camp, en forns, cosint roba d'abric, entre altres tasques.

Una altra faceta que adquirí la dona fou com a infermera. La majoria d'infermeres, abans que tingués lloc l'esclat de la guerra, eren religioses per la qual cosa anaren a distints territoris nacionals. Conseqüentment, doncs, s'elaboraren un seguit de cartells animant les dones perquè s'incorporessin als cossos d'infermeria. En aquests apareixien amb un aspecte d'allò més angelical, seductor i de gran bellesa; tal i com ho mostra el de E. Vicente *"Els caiguts et necessiten...ajuda al Consell de Sanitat de Guerra"*. Era tanta la pressa per formar infermeres de guerra que es prescindiren de certs requisits que anteriorment es demanaven.

Altrament, cal assenyalar l'aportació de les dones en l'administració de diferents organismes per tal d'abastir les necessitats dels refugiats que fugien de l'horror del feixisme. Tot i que en un primer moment la població obrí les mans als refugiats, en perllongar-se la guerra, l'ajuda i protecció als nens passà a ser un objectiu prioritari: acollir-los a les escoles, proporcionar-los

joguines i, sobretot, atendre els que tenien el pare al front o l'havien perdut tal i com se'n mostra en el cartell de J. Lluís Rey *"Alivia la ausencia del padre... con tus donativos"*. El cartell de Cervigón *"Ayuda a la evacuación. ¿Consentirás tu esto?"* mostra com les poblacions republicanes obriren les seves mans a aquells individus que fugien dels territoris on el feixisme s'havia imposat. Convé mencionar el gran esforç humà i econòmic que Catalunya dugué a terme per donar suport tant a Madrid com a Euskadi. En foren testimonis cartells com el de Pedrero *"Evacuad Madrid: Confíad vuestra familia a la República"*, o bé, el de Carmona *"Ofensiva para Euskadi"*.

L'entrega de les dones permeté que els serveis socials i sanitaris funcionessin, malgrat que la guerra provocà un augment de la demanda.

La imatge de la dona també fou utilitzada per conscienciar la població de la presència de l'enemic, és a dir, el feixisme i que, per tant, calia fer-li front i intentar acabar amb ell. El cartell elaborat per Parrilla *"Comaradas de la retaguardia: más refugios y evitaremos nuevas víctimas"* o el de A. Tejada *"Defiende a tu hijo!"* ens mostren les conseqüències en el cos i expressió de la dona en ésser víctima del feixisme, fet que s'observa a través de l'esvàstica que apareix en ells.

Destacar que l'enemic no solament era al front o en territoris no republicans, sinó que es podia infiltrar com a espia. En el cantó republicà la presència de quintacolumnistes fou més elevat ja que no només passaven informació a l'enemic sinó que també llançaven rumors amb el propòsit de desmoralitzar la població.

Tanmateix, convé assenyalar que també es féu una lectura negativa de la dona en ésser relacionada amb la prostitució. D'aquesta manera es dugueren a terme dos tipus de cartells: els de prevenció i els de rehabilitació. Els primers presenten la dona com a portadora de malalties venèries. Aquests tenen com a objectiu combatre les causes i les conseqüències de la prostitució, la difusió de les malalties venèries i l'abús de l'alcohol, que causaven estralls al front i que, segons els cartells, eren tan perillosos com l'enemic. Tot i que a l'inici del conflicte la miliciana fou mitificada, a la tardor del 1936 es començà a desenvolupar una propaganda contrària a la presència femenina al front. La preocupació higiènica i sanitària va motivar la decisió de prescindir de dones al front ja que es relacionava les milicianes amb la prostitució. Alguns dels cartells preventius que convé assenyalar són el de Carmona *"Evita las enfermedades venéreas tan peligrosas como las balas enemigas"*, així com el de G. Rivero *"¡Atención! Las enfermedades venéreas amenazan tu salud: ¡Prevente contra ellas!"* o bé el de Monteriol *"Esta catástrofe ocasionó cien muertos. Una mujer con venéreo puede ocasionar la desgracia a cien familias"*.

Altrament, entorn el tema de la dona i la prostitució, també s'elaboren cartells de rehabilitació en què aquesta ja no era vista com a causant de malalties venèries sinó que era considerada com una víctima més d'una societat dominada pels homes i on el gènere femení no té massa cabuda. Cal destacar el treball dut a terme des de *Mujeres Libres* per tal d'intentar integrar les dones que es dedicaven a la prostitució a la societat així com la creació dels *libertorios* que construïren per redreçar la seva vida. Destacar el cartell elaborat per Montleón "*¡Mujer...! Tu felicidad conyugal está en tus manos*".

Malgrat que la història ha pretès invisibilitzar la imatge de la dona, aquesta fou un actiu d'allò més valuós en la Guerra Civil espanyola. Concloure, doncs, la importància de fer visible el paper destacat que tingueren les dones durant aquest període, no solament el d'aquelles de qui tenim constància sinó també d'aquelles altres que, des de l'anonimat, sofriren silenciosament entre les bales i les bombes ajudant en tot moment en les tasques que se'ls demanava. La dona decidí esdevenir un actiu en la lluita des de l'inici del conflicte temerosa que totes les llibertats que s'aconseguien amb la instauració de la Segona República fossin suprimides.

L'adhesió de les dones a la lluita contra el feixisme incrementà el seu compromís vers la Segona República i, per tant, amb la democràcia, la llibertat i els drets humans. Tanmateix, amb la derrota republicana s'esfondrà tot allò que aconseguiren fins al moment ja que el marc social i polític es veié truncat per la dura repressió i la dictadura de Franco. La postguerra va suposar per a la dona un gran retrocés per a la seva formació i posterior independència, destruint tota esperança d'emancipació i igualtat jurídica en un futur pròxim. La figura de la dona quedà relegada com a perfecte àngel de la llar i com a pilar fonamental de la família, en tant que el discurs de gènere transmetia uns determinats valors culturals: la supremacia de l'home i la subordinació de la dona.

5. BIBLIOGRAFIA

ALVAR EZQUERRA, M. (1995). *Diccionario ideológico de la lengua española*. Barcelona: Bibliograf.

ANDRÉS, H. (2009). “Transgrediendo las fronteras del género. Milicianas en la Guerra Civil española”. *Estudios de Mujeres*, núm. 5. Saragossa: Universitat de Saragossa, pp. 6 – 16.

BENGOOCHEA JOVE, M. C. (1998). “La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua: Historiografía actual”. *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia antigua*, pp. 241-259.

BOCK, G. (1991). “La historia de las mujeres y la historia de género: Aspectos de un debate internacional”. *Historia social*, 9, pp. 55 – 77.

BOQUERA, E. (2006). Propaganda: la guerra que el Comissariat va guanyar. En PASCUET, R. I PUJOL, E. (ed.), *La Revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1936–1939* (124 – 125), Barcelona: Viena.

CARULLA, J. i CARULLA, A. (1996). *La Guerra Civil en 2000 cartells: República, Guerra Civil, Postguerra*. Barcelona: Postermil.

CENARRO, Ángela (2011). Dona i Falange. En David Ginard, *Dona, Guerra Civil i franquisme* (93 – 121). Palma: Documenta Balear.

CHAVES, J. (2000). “La historiografía reciente sobre la Guerra Civil de 1936-1939 en los umbrales del nuevo milenio”. *Anales de Historia Contemporánea*, 16, pp. 409 – 430.

COLLANTES, E. (21 de maig del 1915). “Programa para la enseñanza de la profesión de enfermera”. *La Gaceta de Madrid*. Recuperat de <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1915/141/A00484-00486.pdf>

COLOMINES, A. (2016). “Carles Fontserè no era cap filonazi”. *Nívol, el digital de cultura*. Recuperat de <https://agusticolomines.cat/2016/08/20/carles-fontsere-no-era-cap-filonazi/>

DE LAS HERAS HERREO, B. (2010). "Lo visual como fuente de la Historia de Nuestro Tiempo: carteles, fotografía y cine documental en el estudio de la Guerra Civil Española". *Novísima: II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño: Universidad de La Rioja, pp. 175 – 178.

DOMINGO, C. (2006). *Nosotras también hicimos la guerra. Defensoras y sublevadas*. Barcelona: Flor del Viento.

DURÁN, M. A. et al. (1982). *Mujer y sociedad en España (1700-1975)*. Madrid: Ministeri de Cultura.

ETTINGHAUSEN, H. (2016). "Carles Fontserè. Un testimoni excessivament incòmode". *Núvol, el digital de cultura*. Recuperat el a <http://www.nuvol.com/critica/carles-fontsere-i-la-segona-guerra-mundial-un-testimoni-excessivament-incomode/>

FANDÓS, M. (2003). "Les dones i la República 1931-1936". *Notes*, v. XVIII, pp. 149 – 156.

FONTSERÈ, C. (1986). Los carteles de la guerra civil. En *Cataluña en la Guerra Civil española* (293 – 299). Barcelona: La Vanguardia.

FONTSERÈ, C. (1999). *Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona: Proa.

FUSTER, F. (2009). "La historia de las mujeres en la historiografía española: propuestas metodológicas desde la historia medieval". *Edad Media, Rev. Hist.*, 10, pp. 247 – 273.

GINARD, D. (2011). *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Palma: Documenta Balears.

GIRALT-MIRACLE, D. (2006). Els cartells del Comissariat: cultura informativa i modernitat. En PASCUET, R. I PUJOL, E, *La Revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya* (108 – 109), 1936–1939, Barcelona: Viena.

GÓMEZ ESCARDA, M. (2008). "La mujer en la propaganda política republicana de la guerra civil española". *Barataria*, núm 9. Toledo: ACMS, pp. 83- 101.

GÓMEZ MARTÍN, M. (2010). “La representación de la figura materna como alegoría de la nación durante la Segunda República y la Guerra Civil española”. Debates sobre la maternidad desde una perspectiva histórica (siglos XVI-XX). Barcelona : Icaria.

GONZÁLEZ MARTÍN, J. A. (s.d.). El Cartel Político en España. Recuperat de <http://www.arte.sbhac.net/Carteles/CartelPolitico.htm>

GRIMAU, C. (1979). *El cartel republicano en la Guerra Civil*. Madrid: Càtedra.

GUEREÑA, Jean-Louis (2003). *La prostitución en la España contemporánea*. Madrid: Marcial Pons.

IBÁÑEZ, F. M. (gener del 1937). “Sanidad, Asistencia social y Eugenesia en la Revolución social española”, *Estudios*, núm. 160. València.

Institut d'Estudis Catalans (2007). *Diccionari de la llengua catalana* (2^a ed.).

JULIÁN, I. (1993). *El cartel republicano en la Guerra Civil española*. Madrid: Ministerio de Cultura.

JULIÁN, I. (1994). “Dona i Guerra Civil a Espanya (1936-1938): representació gràfica”. Pensar las diferencias. Barcelona: Institut Català de la Dona-UB.

LERNER, G. (1990). *La creación del patriarcado*. Barcelona: Crítica.

LORENZO, A. (1974). *El proletariado militante*. Madrid: Alianza.

MARTÍNEZ DE SOUSA, J. (2004). *Diccionario de la bibliología y ciencia afines*. Gijón: Trea.

MARTÍNEZ, A. (2014). “Mujeres y Guerra Civil: un balance historiográfico”. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 32, pp. 333 – 343.

MARTORELL, R. (26 de juliol del 1936). Las mujeres en la lucha. *Crònica*, núm. 350, pàg, 21-22.

MIRAVITLLES, J, TERMES, J. I FONTSERÈ, C. (1978). *Carteles de la República y de la Guerra Civil*. Barcelona: La Gaya ciencia.

- MORANT, I. (1984). “La mujer en la historia”. *Debats*, VII, pp. 57 – 59.
- MORENO, V. (s.d.). “El llarg camí cap a la igualtat de la dona: el segle XX com a segle de les dones”. *Sàpiens*. Recuperat de <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/12/05/el-llarg-cami-cap-a-la-igualtat-de-la-dona-el-segle-xx-com-a-segle-de-les-dones/>
- MORENO, V. (s.d.). “Etapas militares de la Guerra Civil: l’ocupació del nord i l’arribada a la Mediterrània (abril de 1937 – març de 1938)”. *Sàpiens*. Recuperat de <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2011/04/07/etapes-militars-de-la-guerra-civil-l%E2%80%99ocupacio-del-nord-i-l%E2%80%99arribada-a-la-mediterrania-abril-de-1937-marc-de-1938/>
- NASH, M. (1975). “*Mujeres Libres*”: *España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets.
- NASH, M. (1983). *Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936)*. Barcelona: Editorial del Hombre.
- NASH, M. (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.
- NASH, M. (2002). “Los sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos”. En CRUZ, M. I SAZ, I. *El siglo XX. Historiografía e Historia*. València: Universitat de València, pp. 85-100.
- NASH, M. (2011). Ciutadanes en guerra: les dones republicanes en la lluita antifeixista. En D. Ginard, *Dona, Guerra Civil i franquisme* (45 – 65). Palma: Documenta Balear.
- PAGÈS, Pelai (1987). *La Guerra Civil espanyola a Catalunya (1936-1939)*. Sant Cugat del Vallès: Llibres de la Frontera.
- PASCUET, R. i PUJOL, E, (2006). *La Revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1936–1939*, Barcelona: Viena.
- PRESTON, P. (2013). *La Guerra Civil espanyola*. Barcelona: Editorial Base.
- Real Academia Española (2014). *Diccionario de la lengua española* (24^a ed.).

SCOTT, J. W. (1990). “El género: una categoría útil para el análisis histórico”. *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, pp. 23-58.

SOLÉ I SABATÉ, J. M I VILLARROYA, J. (2003). *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy.

STROBL, I. (2002). *Partisanas. La mujer en la resistencia armada contra el fascismo y la ocupación alemana (1936-1945)*. Barcelona: Virus.

USANDIZAGA, M. (1938). *Manual de la enfermera*. San Sebastián: Churruga.

VILLARROYA, J. (2005). Les primeres columnes cap al front. Un exèrcit de voluntaris per aturar el feixisme. En Josep M. Solé Sabaté i Joan Villarroya, *Breu Història de la Guerra Civil a Catalunya* (p. 122 - 138). Barcelona: Edicions 62.

VV.AA. (2003). *La otra historia (Mujeres hablando de mujeres)*. Gijón: Tertulia Feminista Les Comadres.

▪ CARTELLS

ANÒNIM (1938). “*Campaña de invierno 1938-1939. Toda la retaguardia para los frentes*”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A. , *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 384.

ANÒNIM (1915). “*Who’s absent? Is it you?*”. Recuperat de <http://www.loc.gov/pictures/item/2003675386>

ANÒNIM (1936). “*¡No pasarán!*”. Recuperat de <http://www.arte.sbhac.net/Arteles/Cartelistas/Anonimos/Anonimos.htm>

ANÒNIM (1936). “*Guarda’t dels mals veneris com de les bales*”. Recuperat de <http://datos.bne.es/edicion/binp0000254048.html>

ANÒNIM (1937). *“Diada de Madrid: Ajudem-lo!”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1299&page=1&from=busqueda>

ANÒNIM (1937). *“La dona a la reraguarda us espera”*. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/379>

ANÒNIM (1937). *“Una baja por mal venéreo es una deserción”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1718&page=35&from=catalogo>

ANÒNIM (1937-1939). *“Peligro”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=969&page=1&from=busqueda>

ANÒNIM (1938). *“¡Dona! Supera la teva obra”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1579&page=32&from=catalogo>

ANÒNIM (1938). *“Con los trapos que tienes en casa pueden hacerse telas de abrigo para el ejército. Entregalos”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 384.

ANÒNIM (1938). *“Tota la reraguarda per a els fronts”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A. (1996). *La Guerra Civil en 2000 cartells: República, Guerra Civil, Postguerra*, v. II. Barcelona: Posternil, pàg. 388.

ANÒNIM (1939). *“Evacuad Madrid”*. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/singleitem/collection/pavellorepu/id/614/rec/2>

ANÒNIM. (1936). *“Ayuda a los hospitales de sangre”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1558&page=1&from=busqueda>

ARTECHE, C. (1936). *“Les milicies us necessiten!”*. Recuperat de <http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/BNE300/Exposicion/Seccion3/sub3/Obra54.html?origen=galeria>

ARTECHE, C. (1938). *“Lluita antiveneria / cureu-vos! : el flagell veneri afecta cruelment la mare i l infant”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=252&page=1&from=busqueda>

BABIANO (1937). *“Las mujeres somos capaces de contribuir a la victoria”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 483.

BARDASANO (1937). *“Intensificación de la producción”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 457.

BAS, M. (1937). *“Ajut infantil de reraguarda. Contribuiu-hi”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 414. CAÑAVATE, A. (1937). *“Evacuad Madrid”*. Recuperat de <http://www.arte.sbhac.net/Carteles/Cartelistas/Canavate/Canavate.htm>

CANET (1936). *“Recoger la cosecha significa dar a nuestro ejército lo que necesita para sostener la lucha”*. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/475>

CARMONA (1936). *“Evita las enfermedades venéreas tan peligrosas como las balas enemigas”*. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/476>

CARMONA (1937). *“Ofensiva para Euzkadi”*. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A., *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 474.

CARTELLISTES C.N.T. – A.I.T. *“¿Cómo ayudar a los hospitales de sangre?”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=223&page=1&from=busqueda>

CERVIGÓN (1937). *“Ayuda a la evacuación. ¿Consentirás tu esto?”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1566&page=1&from=busqueda>

CERVIGÓN, E. (1936-1939). *“La retaguardia no quedará abandonada”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1688&page=1&from=busqueda>

COMPANY (1938). *“Para los compañeros del frente”*. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=87&page=1&from=busqueda>

DELACROIX E. (1830). “*La llibertat guiant el poble*”. Recuperat de <http://educacion.ufm.edu/eugene-delacroix-la-libertad-guiando-al-pueblo-oleo-sobre-tela-1830/>

FERGUI (1938). “*¡Campesina! Tu trabajo en el campo fortalece el espíritu de los que combaten*”. Recuperat de de CARULLA, J. i CARULLA, A. , *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 467.

FONTSERÈ (1936-1937). “*Dones! Treballen per als germans del front*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=236&page=1&from=busqueda>

Juan Antonio. (1936-1939). “*Mujeres, trabajad por los compañeros que luchan* “. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1435&page=1&from=busqueda>

LEETE, A. (1914). “*Your country needs you*”. Recuperat de <http://www.bbc.com/news/magazine-28642846>

MARTÍN, R. (1937). “*Ajut Permanent a Madrid: donatius*”. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/469>

MARTORELL, R. (26 de juliol del 1936). Las mujeres en la lucha. *Crònica*, núm. 350, pàg, 21-22. Recuperat de <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0003349307&search=&lang=es>

MELENDRERAS (1938). “*¡Movilización! Mujeres campesinas: ¡A la siega!*”. Recuperat de de CARULLA, J. i CARULLA, A. , *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 467.

MEZQUITA. (1936-1939). “*¡Ayudad! A la Cruz Roja Española en su labor humanitaria*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=2204&page=5&from=busqueda>

MONTEROL (1936 - 1939). “*Esta catástrofe ocasionó cien muertos: Una mujer con venéreo puede ocasionar la desgracia a cien familias*”. Recuperat de <http://www.cervantesvirtual.com/obra/esta-catastrofe-ocasiono-cien-muertosuna-mujer-con-venereo-puede-ocasionar-la-desgracia-a-cien-familias/>

MONTGOMERY, J. (1917). “*I want you for U.S.ARMY*”. Recuperat de <http://www.bbc.com/news/magazine-28642846>

MOOR, D. (1920). “*To the People of Caucasus*”. Recuperat de CARULLA, J I CARULLA A, *op. cit.*, 1996, v. I, pàg. 19.

OBIOLS, R. (1936-1938). “*Por las milicias*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=972&page=1&from=busqueda>

PADIAL. (1936-1939). “*¡Acógela!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet>

PARRILLA (1937). “*La mujer también quiere ganar la guerra. Ayudemosla*”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A, *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 483.

PARRILLA (1938). “*Camaradas de la retaguardia: Más refugios y evitaremos nuevas víctimas*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1469&page=25&from=busqueda>

PEDRERO (1937) “*Evacuad Madrid: Confiad vuestra familia a la República*”. Recuperat de <http://vrcultura.uv.es/cultura/colecciones/c/fichaimp.asp?ID=UV002160>

PUYOL, Ramón (1936). “*¡No pasarán! El fascismo quiere conquistar Madrid, Madrid será la tumba del fascismo*”. Recuperat de http://recursostic.educacion.es/kairos/web/enseanzas/bachillerato/espana/img/imagenes_comentadas/emergente_nopasaran.html

RAS (1936). “*¡Criminales!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1596&page=1&from=busqueda>

REY VILA, J.Lluís (1937). “*Alivia la ausencia del padre...con tus donativos*”. Recuperat de CARULLA, J. i CARULLA, A. , *op. cit.*, 1996, v. II, pàg. 420.

RIVERO GIL (1936 - 1939). “*¡Atención! Las enfermedades venéreas amenazan tu salud : ¡Prevente contra ellas!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=163&page=1&from=busqueda>

RUBIO, Juana Francisca (1937). “*¡Compañeras! Ocupad los puestos de los que se van a empuñar un fusil*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=520&page=1&from=busqueda>

RUBIO, Juana Francisca (1937-1938). “*Nuestros brazos serán los vuestros*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=966&page=1&from=busqueda>

SCOTT, G. (1917). “*Pour le drapeau, pour la victoire*”. Recuperat de <http://www.artnet.com/artists/george-bertin-scott/pour-le-drapeau-pour-la-victoire-souscrivez-aa-R-Gf2olMoqaOqf3jDY19uA>

TEJADA, Aníbal (1936). “*Defiende a tu hijo!*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=15&page=1&from=busqueda>

TONA, R. (1938). “*Camarada! Tu, al front, jo, al treball*”. Recuperat de <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/pavellorepu/id/549>

VICENTE, E. (1936-1939). “*Els caiguts et necessiten.. ajuda al Consell de Sanitat de Guerra*”. Recuperat de <http://pares.mcu.es/cartelesGC/servlets/visorServlet?cartel=1729&page=1&from=busqueda>